

Lažne vijesti i teorija sposobnosti

Drmić, Helena

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:652557>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-05**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Helena Drmić

Lažne vijesti i teorija sposobnosti

(Diplomski rad)

Rijeka, 2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Odsjek za filozofiju

Helena Drmić

JMBAG: 0009070561

Lažne vijesti i teorija sposobnosti

Diplomski rad

STUDIJ: Diplomski sveučilišni dvopredmetni studij filozofije i hrvatskog jezika i
književnosti

Mentor: prof. dr. sc. Elvio Baccharini

Komentor: doc. dr. sc. Ivan Cerovac

Rijeka, prosinac 2022.

Izjava o autorstvu

Kojom izjavljujem da sam diplomski rad naslova **Lažne vijesti i teorija sposobnosti** izradila samostalno pod mentorstvom prof. dr. sc. Elvia Baccharinija i komentorstvom doc. dr. sc. Ivana Cerovca.

Studentica

Potpis

Helena Drmić

Sadržaj

Sažetak

1. Uvod	1
2. Lažne vijesti	3
2.1 Svijet post-istine	3
2.2 Tradicionalne vijesti i lažne vijesti	4
2.3 Razlika između dezinformacija, misinformacija i malformacija	6
2.4 Utjecaj društvenih mreža na lažne vijesti i obrnuto	7
2.5 Razlozi za širenje lažnih vijesti	8
2.6 Što utječe na širenje lažnih vijesti	10
2.7 Dosadašnja rasprava o štetnosti lažnih vijesti	12
3. Teorija sposobnosti	15
3.1 Pristup sposobnosti	15
3.2 Funkcije naspram sposobnosti	16
3.2.a Funkcije	16
3.2.b Sposobnosti	17
3.3 Resursi, sreća ili sposobnosti	17
3.3.a Resursi	18
3.3.b Sreća	19
3.4 Dobar život i prave slobode	20
3.5 Teorija sposobnosti Marthe Nussbaum	21
3.6 Paternalizam	23
4. Utjecaj lažnih vijesti na teoriju dobrobiti	25
4.1 Lažne vijesti i zdravlje	25
4.2 Lažne vijesti i pripadnost	29
4.3 Lažne vijesti i praktično rasuđivanje	32
5. Regulacija lažnih vijesti	36
5.1 Edukacija i individualna samoregulacija	36
5.2 Regulacija platformi i vladina regulacija	40
6. Zaključak	43
7. Literatura	45

Sažetak

Cilj ovog diplomskog rada je pokazati kako lažne vijesti utječu na razvoj primarnih ljudskih sposobnosti (definirane u sklopu teorijskog sklopa pristupa sposobnosti) te koje se mjere trebaju poduzeti da bi se smanjio njihov štetan utjecaj.

Rad je podijeljen u četiri glavna dijela: lažne vijesti, pristup sposobnosti, utjecaj lažnih vijesti na temeljne ljudske sposobnosti te regulacija lažnih vijesti. U prvom poglavlju naslovljenom *Lažne vijesti* objašnjena je terminologija, definirano je kako društvene mreže utječu na širenje lažnih vijesti, koji su razlozi i kako se šire. Drugo poglavlje fokusirano je na pristup sposobnosti te su u njemu objašnjene prednosti naspram drugih konkurentskih pristupa koji se fokusiraju na maksimiziranje sreće ili na pravednu raspodjelu resursa. Osim navedenog, detaljno je objašnjena odabrana teorija sposobnosti Marthe Nussbaum koja zahvaća značajne elemente dobrobiti. Treći dio objedinjuje prva dva dijela tako da pokazuje na koji način su teorija sposobnosti i lažne vijesti povezane, točnije, na koji način lažne vijesti utječu na tri od deset sposobnosti koje na svojoj listi navodi M. Nussbaum. Odabrane sposobnosti su: zdravlje, pripadnost i praktično rasuđivanje te se pomoću primjera navode negativni učinci lažnih vijesti na svaku od sposobnosti. Posljednji dio rada usredotočen je na načine pomoću kojih je moguće utjecati na širenje lažnih vijesti.

Može se zaključiti da lažne vijesti negativno utječu na razvijanje primarnih ljudskih sposobnosti koje su važne za posjedovanje dobrog života, a to bi trebao biti valjani razlog za reguliranje širenja lažnih vijesti.

Ključne riječi: lažne vijesti, *fake news*, dezinformacije, teorija sposobnosti, regulacija, kritičko mišljenje, praktično rasuđivanje, polarizacija, antagonizam, resursi

1. Uvod

Ovaj se rad bavi istraživanjem lažnih vijesti, trenutno jedne od najznačajnijih pojava unutar domene političke epistemologije, štetnim utjecajem koji lažne vijesti imaju na kvalitetu života građana te mjerama koje pojedinci, društvo i država mogu poduzeti kako bi smanjili taj štetni utjecaj. Tako rad spaja tri područja istraživanja: raspravu unutar socijalne i političke epistemologije koja nam pomaže odrediti što su lažne vijesti i kako se šire, raspravu o dobrobiti koja nam daje teoriju dobrog života prema kojoj se ravnamo kada evaluiramo utjecaj lažnih vijesti na kvalitetu života ljudi te raspravu unutar političke filozofije koja se fokusira na moguće načine prevencije širenja lažnih vijesti ili barem na politike koje mogu smanjiti štetan utjecaj lažnih vijesti na živote građana.

Prvi dio rada razmatra što su lažne vijesti, kako nastaju i s kojim namjerama, kako se šire i zašto predstavljaju jedan od najvećih izazova za suvremenu socijalnu epistemologiju, kao i za ispravno funkcioniranje liberalnih demokratskih društava. Štoviše, rad će pokazati kako lažne vijesti predstavljaju, ne samo teorijski problem niti problem koji je isključivo političke naravi, već problem koji ugrožava kvalitetu života pojedinaca. Međutim, da bismo vidjeli na koji način lažne vijesti utječu na kvalitetu ljudskog života, trebamo ga preispitati jednom od teorija dobrog života.

Odabrala sam pristup sposobnosti jer smatram da on dobro zahvaća relevantne aspekte dobrobiti te, u svojoj ne-perfekcionistačkoj formulaciji, kompatibilan s različitim razlozima pogledima na dobar ljudski život. U drugom dijelu rada izlažem osnovne značajke pristupa sposobnosti te objašnjavam neke njegove prednosti u odnosu na konkurentne pozicije, one koje se fokusiraju na maksimizaciju sreće ili resursa, ili pak one koje se fokusiraju isključivo na pravednu raspodjelu resursa (zanemarujući pritom što pojedinci s tim resursima mogu postići, biti i raditi).

U trećem dijelu rada pokazujem na koji način su povezani teorija sposobnosti i lažne vijesti. Drugim riječima, nastojim analizirati kako lažne vijesti utječu na neke od sposobnosti koje navodi Martha Nussbaum na svojoj listi deset temeljnih sposobnosti. U ovom radu za analizu sam odabrala tri sposobnosti: zdravlje, pripadnost i praktično rasuđivanje, a na primjerima pokazala kako na svaku od njih negativno utječu lažne vijesti.

U završnom dijelu ovog rada navodim načine kojima je moguće utjecati na širenje lažnih vijesti - putem regulacije kanala kojima se iste šire ili edukacijom građana. Naravno, ovaj rad ne nastoji dati konkretne preporuke budući da primjenjivost ovih modela ovisi o društvenim i političkim okolnostima te značajno izlazi iz domene filozofije. Potreban je odgovor interdisciplinarnih timova stručnjaka koji će razmotriti koji model je najučinkovitiji i najprimjenjiviji u određenim društvenim i političkim okolnostima.

2. Lažne vijesti

U ovom ulomku kratko ću na samom početku opisati što su to lažne vijesti, na koji ih se način definiraju i u kojem su odnosu s društvenim mrežama. Središnji dio ovog poglavlja bavit će se razlozima i načinima pomoću kojih se lažne vijesti šire, a sam kraj poglavlja usredotočen je na prikaz već postojeće rasprave o šteti koju lažne vijesti nanose zajednici. Ovaj će prikaz pružiti uvid u područja i teme koje suvremena rasprava nije adekvatno zahvatila, te će tako uočiti i otvoriti prostor za inovativni doprinos ovog rada.

2.1 Svijet post-istine

“Ako su djeca budućnost, onda je budućnost loše informirana¹ (Domonoske, 2016).” U novoj Standforskoj studiji (Wineburg, McGrew, Breakstone i dr., 2016) znanstvenici su provjeravali sposobnost učenika da procjene legitimnost izvora informacija. U dvanaest američkih država, učenici osnovne škole, srednje škole i fakulteta dobili su zadatak da procjene informacije koje su bile prezentirane u tweetovima, komentarima i člancima, a skupljeno je više od 7800 uzoraka istraživanja. Rezultate koje su prikupili opisali su zastrašujućima i ugrozom za demokraciju. Po riječima istraživača, mnogi pretpostavljaju da će mladi, s obzirom na to da se dobro snalaze na društvenim mrežama, biti i racionalni i kritični oko informacija na koje nailaze na istima, no ovo istraživanje je pokazalo da ta pretpostavka nije točna. Zadaci u istraživanju bili su raznoliki, ali zaključci su isti: učenici ne preispituju što vide ili pročitaju već većinu informacija na društvenim mrežama tretiraju kao činjenice te ne razmišljaju niti ne provjeravaju izvore informacija i ne mogu razlikovati dezinformacije od informacija (Domonoske, 2016).

Mnogi (Mcintyre, 2018, Farkas i Schou, 2019) tvrde da živimo u svijetu post-istine gdje je granica između laži i istine tanka, gdje prevladava upitna argumentacija temeljena na subjektivnim vrijednostima i gdje istina skoro da više nije uočljiva. *Post-truth* (hrv. post-istina) je termin koji je 2016. godine dobio nagradu za riječ godine, a označava stanje u kojem emocije i vjerovanja nadilaze argumente utemeljene na činjenicama i razumu pa posljedično građani i političari više ne cijene objektivnu istinu (Dictionary.com, 2020a). Cosentino tvrdi

¹ Slobodan prijevod H. Drmić: “If the children are the future, the future might be very ill-informed.” (Domonoske, 2016)

da od Brexita i američkih političkih izbora 2016. koje je osvojio Donald Trump, možemo govoriti o post-istini kao stanju koje zamjećujemo u zapadnjačkim zemljama, a podrazumijeva širenje namjernih ili nenamjernih lažnih ili zavaravajućih informacija putem interneta i unutar polarizirane javnosti. Političke strategije baziraju se na manipulaciji i obmani od strane trolova, botova i drugih oblika računskih širitelja propagande, ali i na političkom marketingu koji se bazira na kognitivno-biheviornalnoj znanosti i analizama podataka. Ovakvi načini širenja dezinformacija u svijetu post-istine sve više su fokusirani na društvene mreže koje su evoluirale kako bi potaknule takve oblike strateške manipulacije građanima i javnim mnijenjem (Cosentino, 2020).

Bot, skraćeno od robot, je “softverski program koji može izvršavati naredbe, odgovarati na poruke ili obavljati rutinske zadatke, poput online pretraživanja, automatski ili uz minimalnu ljudsku intervenciju (često se koristi u kombinaciji) (Dictionary.com, 2020b). Dakle, botovi su, među ostalim, programi koji mogu voditi korisničke račune i širiti sadržaje bez ljudskog utjecaja. Očiti botovi objavljujuće velike količine sadržaja neovisno o dobi dana i često na specifičnu temu te uglavnom ponovno objavljuju tj. “repostaju” tuđe originalne sadržaje (Press, 2020). Botovi sami po sebi nisu problematični dok ih se ne koristi za štetne ciljeve poput širenja lažnih vijesti i propaganda.

Trolovi su, za razliku od botova, ljudi koji objavljuju sadržaje na internetu kako bi provocirali druge uglavnom kontroverznim komentarima, nekad za vlastitu zabavu, a nekad su dio kampanja. Njihova svrha nije doprinos razgovoru već poticanje rasprave u komentarima te širenje dezinformacija, stvaranje tenzija i manipuliranje razgovorom (Press, 2020).

Korištenje trolova i botova pospješuje mogućnost da dezinformacija postane viralna tj. popularna na društvenoj mreži, a smanjuje mogućnost da korisnici dođu do istinitih informacija. Istraživanja s COMPROM-a² zaključili su da najuspješnija, a i vrlo česta, kombinacija za širenje lažnih vijesti u internetskom prostoru je korištenje botova i trolova istovremeno (Morgan, 2018).

2.2 Tradicionalne vijesti i lažne vijesti

Kako bismo mogli definirati što su to lažne vijesti, moramo definirati što su to same vijesti. Vijesti uglavnom opisujemo kao produkt novinarstva koji treba pružati pouzdane,

² Computational Propaganda Project at the Oxford Internet Institute

sveobuhvatne i točne informacije. Primarni cilj novinarstva, kako navode Kovach i Rosenstiel, trebao bi biti pružanje informacija građanima koje su im potrebne da bi bili slobodni i samostojni, pa se od novinarstva najprije očekuje, uz sve navedeno, istina. Uz odgovornost da iznose istinu, na novinarima je i velika moć pa zauzimaju utjecajnu poziciju u društvu (Kovach and Rosenstiel, 2007).

No, vijesti su često podložne subjektivnom novinarskom sudu koji odlučuje koje informacije će odbaciti, a koje zadržati. Osim subjektivnosti koja prijeti vjerodostojnosti pojedine vijesti, tu su i vanjski utjecaji poput vlasti, publike i oglašivača koji igraju veliku ulogu u formiranju i recepciji vijesti (Shoemaker i Reese, 2013). Jasno je da tradicionalno novinarstvo nije bez mana, ali usprkos tim nedostacima od novinara se očekuje, te je njihova dužnost, pružanje pouzdanih i istinitih informacije čitateljima.

Pitanje koje sljedeće postavljamo je: što su to zapravo lažne vijesti i kako ih razlikujemo od drugih pojava koje sadrže lažno kazivanje? Kako to inače biva, jednoznačna definicija ne postoji, ali potreba za njome se javila kada je veći broj zemalja započeo sa zakonskim regulativama usmjerenim prema borbi protiv lažnih vijesti. Termin se počeo koristiti ranih dvijetisućitih godina i povezan je s emisijom Colbert Report čija je tema bila na satiričan način ukazati na disfunkcionalnost i provjerenost političkog diskursa za vrijeme predsjednika Georgea Busha. Primarni cilj ove emisije bio je ukazati na pogreške i pristranosti tradicionalnih medija (Gelfert, 2021).

Dok se većina definicija slaže da oni koji stvaraju lažne vijesti moraju imati neki oblik namjere da zavaraju, ne postoji slaganje oko točnog oblika ili dosega ove namjere. Neki tako smatraju da lažne vijesti moraju uključivati namjeru da se zavara o sadržaju neke teze (Rini, 2017), dok neki smatraju da je dovoljna namjera da se manipulira već formiranim očekivanjima publike kroz ponavljanje iskaza i prezentirajući informacije na obmanjujuće načine (Gelfert, 2021). Štoviše, postoje i oni koji tvrde da termin lažne vijesti ne treba ni postojati kao novi termin jer je on višeznačan te svakim korištenjem ima drastično različit opseg (Habgood-Coote, 2019, parafrazirano prema Gelfert, 2021). Uistinu, pogledamo li kada se on koristi vidjet ćemo da nije konzistentan u svom značenju, ali to ne znači da je termin i njegova definicija nepotrebna. Svaki novi koncept ili socijalni fenomen koji se pojavi prolazi kroz isti ili sličan problem definiranja i identificiranja, a lingvističko istraživanje je važno kako bismo bolje razumjeli taj koncept (Gelfert, 2021).

Allcott i Gentzkow ponudili su definiciju koja lažne vijesti označuje kao one vijesti koje su namjerno i verifikabilno lažne te imaju mogućnost zavarati čitatelja (Allcott i Gentzkow, 2017). Definiciju s kojom se osobno najviše slažem i smatram da je sveobuhvatna,

ponudila je Regina Rini i glasi: lažne vijesti opisuju događaje u stvarnome svijetu, oponašajući tradicionalne medijske reportaže. Oni koji stvaraju vijest znaju da je lažna, i stvaraju je s idejom da bude široko rasprostranjena i da zavara barem dio publike³ (Rini, 2017, str. 45).

2.3 Razlika između dezinformacija, misinformacija i malformacija

U hrvatskom jeziku važno je napraviti distinkciju između dezinformacija, misinformacija i malformacija kako bismo znali gdje smjestiti termin lažnih vijesti. Hrvatska enciklopedija dezinformacije definira kao “(dez- + informacija), namjerno krivo dana obavijest lažna sadržaja radi obmanjivanja, zavođenja u bludnju; također vijest netočna zbog neprovjeravanja podataka, npr. u glasilima” (Kragić, 2021). Osim toga, postoji i termin “misinformacije” koje su također lažne, ali one nisu osmišljene s ciljem nanošenja štete ili ih ljudi koji ih dijele nisu prepoznali kao netočne ili zavaravajuće. Dakle, njima cilj nije obmana kao u slučaju dezinformacija već je riječ o pogrešci. Termin malformacije definirali bismo kao informacije koje nisu lažne, utemeljene su na istini, ali svrha njihovog korištenja je nanošenje štete osobi ili organizaciji, primjerice objavljivanje privatnih fotografija bez odobrenja te osobe (Nenadić i Vučković, 2021).

Primjer misinformacije u medicinskoj domeni bio bi slučaj iz kasnih 1950-ih kada se trudnicama za jutarnju mučninu prepisivao Thalidomin (Vargesson, 2009). Thalidomide je bio prisutan kao lijek u 46 država te je postao jedan od najprodavanijih lijekova na svijetu. Danas znamo da je to bila jedna od najvećih pogrešaka u modernoj medicini jer se više od 10 000 djece zbog tog lijeka rodilo sa većim malformacijama (Vargesson, 2015). Dakle, uputa za korištenje tog lijeka smatra se misinformacijom jer nije postojala evidentna namjera da se nekog zavara ili da se ostvari financijska dobrobit ili moć kao što je to u slučaju dezinformacija.

Primjer dezinformacije bio bi slučaj industrije šećera koja je platila istraživanje koje je iznijelo lažne rezultate da su zdravstveni rizici konzumiranja šećera manji nego što to zaista jesu, a za rizike su okrivili konzumaciju masti. Za razliku od toga, poznata miskoncepcija u koju ljudi vjeruju je da šećer kod djece uzrokuje hiperaktivnost je netočna, ali ne postoji interes iza širenja iste pa je smatramo misinformacijom, a ne dezinformacijom (Kearns,

³Slobodan prijevod H. Drmić:” (...) fake news as any ‘news story’ that purports to describe events in the real world, typically by mimicking the conventions of traditional media reportage, yet is known by its creators to be significantly false, and is transmitted with the two goals of being widely re-transmitted and of deceiving at least some of the audience (Rini, 2017, str.45).”

Schmidt i Glantz, 2016). Problem je s distinkcijom između misinformacija i dezinformacija što ne možemo uvijek jasno razaznati moguću namjeru. U ovom radu će se naizmjenice zato koristiti termin lažne vijesti i dezinformacije, ali podrazumijevat će se njihova sinonimija.

2.4 Utjecaj društvenih mreža na lažne vijesti i obrnuto

Od kada su društvene mreže tj. platforme postale izvor vijesti u životu prosječnog čovjeka misinformacije i dezinformacije pronašle su novo plodno tlo. Digitalizacija vijesti dovela je do novih izazova u domeni tradicionalnog novinarstva jer su online platforme pružile prostor svima onima koji nisu novinari da dosegnu široku publiku stvarajući vijesti (Robinson i DeShano, 2011). Taj prostor se još više povećao kroz društvene mreže na kojima svatko s korisničkim računom može objavljivati postove, slike i videoe koji izvješćuju o nečemu iz prve ruke. Promjeni su se prilagodili i novinari koji su svoje članke počeli objavljivati na društvenim mrežama kako bi promovirali sadržaje, a i kako bi komunicirali s publikom. Osim što su društvene mreže utjecale na širenje vijesti, one su i oblikovale izgled vijesti gdje se sada i tweet od 140 znakova se smatra viješću (Tandoc i Vos, 2016).

Od drugih važnih društvenih mreža na dnevnoj razini Instagram koristi 500 milijuna ljudi (Team, 2022), a Tik Tok oko jedne milijarde ljudi (Doyle, 2022). U srpnju 2022. godine je Facebook, kao jedna od najpopularnijih društvenih mreža, izjavio da ga dnevno koristi više od 1.69 milijarde ljudi (Kemp, 2022). Iako je prvotno bio osmišljen za dijeljenje osobnih ideja i komunikaciju s prijateljima u online okruženju, Facebook je uskoro postao mjesto gdje se stvaraju izmjenjuju i šire informacije u koje spadaju i vijesti. The Paw Research Center proveo je istraživanje 2022. u kojem je 53% odraslih Amerikanaca izjavilo da do vijesti dolaze putem društvenih mreža. Od jedanaest društvenih mreža nabrojanih u istraživanju, pokazalo se da 36% Amerikanaca koristi Facebook kao redoviti izvor informacija, a nakon Facebooka 23% koristi Youtube te 15% Twitter (Shearer i dr., 2021). Osim što su na društvenim mrežama vijesti dostupne velikom broju ljudi, one se i brzo šire i dijele, kako one istinite, tako i one lažne.

Još jedan aspekt koji valja promatrati je da tradicionalnim medijima popularnost neke vijesti nije bila tako jasno vidljiva kao što je to na društvenim mrežama. Na svakoj objavi možemo vidjeti broj "lajkova", dijeljenja i komentara koji je postavljaju na ljestvicu popularnosti. Što više neka objava ima lajkova i komentara to će na njega biti usredotočena veća pozornost, kako zbog ljudske znatiželje, tako i zbog algoritma koji upravlja onime što

vidimo na društvenim mrežama. Osim algoritma prisutni su i botovi koji lažno “lajkaju” i “šeraju” i tako ponovno potiču angažman ljudi i algoritma (Lokot i Diakopoulos, 2016).

2.5 Razlozi za širenje lažnih vijesti

Možemo zaključiti da većina definicija termina “lažne vijesti” sadrže dva uvjeta koja trebaju biti zadovoljena da bi govorili o konceptu lažnih vijesti, a to su da imaju namjeru zavarati čitatelja i ostvariti korist. Možemo reći da postoje dvije primarne motivacije koje postoje iza stvaranja lažnih vijesti: to su ideološka i financijska. Kada neka vijest postane viralna ona donosi financijsku dobit onome tko ju je napisao jer donosi prihode od oglašavanja, a u drugom slučaju lažne vijesti mogu promovirati neke specifične ideje na način da diskreditiraju druge (Allcott i Gentzkow, 2017).

Jedan od najpoznatijih primjera lažnih vijesti kojima je motivacija bila ideološka je Pizzagate. Za vrijeme američkih predsjedničkih izbora 2016. godine epidemija lažnih vijesti je uzela je maha, pa je zato 4. prosinca 2016. godine u pizzeriju Comet Ping Pong ušetao muškarac naoružan automatskom puškom. Njegova namjera je bila da samostalno istraži je li spomenuti restoran baza za podzemno seksualno iskorištavanje djece koje je navodno vodila tadašnja politička kandidatkinja Hillary Clinton i njezin bivši suradnik John Podesta i drugi članovi Demokratske partije koji su, navodno, sačinjavali taj visoko-profilni lanac pedofila i sotonista. Edgar Welch, naoružani muškarac, do spomenutih informacija došao je čitajući desničarske blogove i konzumirajući sadržaje sličnog sadržaja na društvenim mrežama. Iako je takve optužbe policija istražila i demantirala, a The New York Times i Snopes izvijestili da ne postoje dokazi koji bi potvrdili te sumnje, to nije spriječilo mnoge da povjeruju u tu priču, već suprotno, pobudilo je u njima još veće sumnje. Pobuđen tim sumnjama Welch je ušetao s oružjem u pizzeriju i ispalio nekoliko metaka u strop restorana, ali nasreću, nitko nije bio ozlijeđen (Cosentino, 2020).

Pizzagate, kako je nazvana ova teorija zavjere, samo je jedan od mnogobrojnih primjera lažnih vijesti koji su se pojavili na društvenim mrežama koje su zavarale milijune diljem svijeta. Iako u mnogim slučajevima čitatelji ignoriraju lažne vijesti, postoje primjeri u kojima su lažne vijesti dovele do reakcija i ozbiljnih posljedica. Primjer toga je događaj kada je pakistanski ministar obrane tweetao prijeteći odgovor na lažnu izjavu da je Izrael prijetio Pakistanu nuklearnim oružjem (Gelfert, 2020).

Alex Gelfert u svom članku *What is fake news* izdvaja četiri dimenzije lažnih vijesti koje koriste da bismo mogli provjeriti spada li neka vijest u domenu lažnih vijesti. Prva dimenzija je epistemička dimenzija gdje se pitamo je li vijest istinita ili nije, druga dimenzija je intencionalna - je li onaj koji izvješćuje htio manipulirati ili zavarati publiku. Nedostatak intencije za manipulacijom, neiskrenosti ili prevarom opravdava iskrene pogreške u prijenosu vijesti izdvajajući ih iz slučajeva lažnih vijesti. Treća dimenzija je funkcionalna. Primjer funkcionalne dimenzije jest opseg u kojemu vijest cirkulira te postaje prihvaćena kao istinita. Četvrta dimenzija je medij, tj. na koji način je vijest prezentirana kao vjerodostojna (Gelfert, 2020).

Manipulativan oblik prezentacije je najistaknutiji u online izvorima. Sučelja internetskih stranica vrlo se jednostavno mogu prilagoditi dizajnom kako bi oponašala vjerodostojne izvore poput poznatih novinarskih kuća, web domene se mogu kupiti povoljno i prilagoditi kako bi zvučale istinitije, a tekst prezentiran kao izjava pojedinaca ne mora nužno imati referencu ili izvor kakav istinite vijesti u pravilu imaju (Gelfert, 2020).

Čitatelji pretpostavljaju da je vijest relevantna i istinita jer im se čini da dolazi iz pouzdanog izvora, a zapravo informacije dobivaju s lažne stranice koja je stvorena da oponaša onu legitimnu kako bi osigurala povjerenje čitatelja. Na primjer, lažna stranica koja je oponašala BBC News koristila je URL "bbc-edition.com" kako bi dijelila lažne vijesti koje su podupirale Donalda Trumpa i širile anti-islamističku propagandu (Treharne i Papanikitas, 2020).

Lažne vijesti prisutne su i kod manipuliranja fotografijama i video zapisima s namjerom širenja misinformacija. Kod tradicionalnih medija postoji etički kodeks (accountablejournalism.org, 2022) koji kaže da se na slikama smije balansirati boja i ton slike u prezentacijske svrhe, ali je zabranjeno na slici nešto dodavati ili brisati s nje točnije utjecati na fotografiju na način da se njome manipulira čitateljima. Na društvenim mrežama takvog kodeksa nema pa zato često primjer slikovne manipulacije nalazimo na društvenim mrežama i koriste za širenje lažnih vijesti. Često se na slikama ništa direktno ne mijenja već ih se zloupotrebljava za širenje misinformacija. Primjerice, na Twitteru je podijeljena slika poredanih autobusa i proširena je informacija da su ti autobusi namijenjeni za prijevoz anti-Trump prosvjednika, što nije bila istina. Vijest je podijeljena više od 370 000 puta jer je podupirala mišljenje konzervativaca da su ti prosvjednici plaćeni da bi prosvjedovali protiv Trumpa (Tandoc, Wei Lim i Ling, 2017).

Bilo da je namjera financijska ili ideološke prirode, u dezinformacije se ulaže poseban trud kako bi one bila dovoljno zanimljive i proizvele željeni učinak. Ljudi po prirodi vole

stvari koje su zanimljive, kontroverzne i senzacionalističke, koje im govore ono što žele čuti ili diraju u njihove temeljne vrijednosti i na taj način proizvode emociju (Vanacore, 2021), a dezinformacije se vode upravo tim ljudskim karakteristikama. Često lažne vijesti sadrže bombastične i uzbudljive naslove koje privlače pozornost i pozivaju na dijeljenje. U online svijetu količina dezinformacija učinila je da je teško razlučiti istinitu informaciju od one lažne te je unijela nepovjerenje u tradicionalne medije i potakla korištenje alternativnih izvora kao vjerodostojnih (Nenadić i Vučković, 2021).

2.6 Što utječe na širenje lažnih vijesti

Kako bismo bolje razumjeli problem širenja lažnih vijesti trebamo znati način na koji se one šire. Istraživanja (Vosoughi, Roy i Aral, 2018) koja su pratila širenje tračeva na Twitteru potvrdila su da se lažne informacije šire brže i efektivnije od onih istinitih. To se događa i sa dezinformacijama koje se tiču zdravlja. Primjerice, lažne informacije o Zika virusu širile su se tri puta više od onih istinitih, a polovica u top deset vijesti o virusu su smatrane misinformacijama (Sommariva i dr., 2018). Razlog takvim rezultatima je činjenica da se lažne vijesti efikasnije šire i evociraju emocije poput straha, gađenja i iznenađenja te se i više distribuiraju (Berger i Milkman, 2012).

Uz to, kombinacija dvije psihološke pristranosti objašnjava mehanizme koji inhibiraju vjerovanje pa i širenje lažnih vijesti. Prva pristranost je pristranost potvrdi (engl. *confirmation bias*) koja se referira na motivaciju da tražimo informacije koje već potvrđuju naša postojeća vjerovanja ili pretpostavke. Osim toga to podrazumijeva i tendenciju da informacije interpretiramo u skladu s našim vjerovanjima. Znači, ako ljudi već imaju postojeće vjerovanje, oni će imati tendenciju tražiti i vjerovati onim informacijama koji će to vjerovanje potvrditi. Primjerice, u kontekstu SAD-a, znanstvenici su potvrdili su Republikanci skloniji povjerovati mitu da Obama nije rođen u SAD-u, dok će Demokrati prije povjerovati da je Busheva administracija odgovorna za 9/11 (Helm i Nasu, 2021).

Druga pristranost protiv opovrgavajućih dokaza (engl. *disconfirmation bias*) je tendencija da se informacije koje nisu u skladu s već postojećim vjerovanjima kritičnije osuđuju s namjerom da bi se diskreditirale. Te dvije psihološke pristranosti dovode do situacije da ljudi više vjeruju nekredibilnim izvorima informacija te odbijaju vjerovati onim istinitima ako se ne podudaraju s njihovim već postojećim vjerovanjima (Helm and Nasu, 2021).

Unutar ove rasprave važno je zapitati se koje sve opasnosti vrebaju unutar online diskursa koje možemo smatrati epistemičkim ugrozama. Dobro je poznato da ljudi posjeduju tendenciju gravitiranja prema onim informacijama koje su u skladu s njihovim već formiranim vjerovanjima kako bi izbjegli ili smanjili kognitivnu disonancu, a taj fenomen naziva se “selektivna izloženost”. Selektivnoj izloženosti u modernom društvu uvelike doprinose i personalizirani mediji koji uzrokuju da algoritmi nude sadržaj koji pojedinci žele čuti i vidjeti temeljeći odabir na njihovim prethodnim izborima. Upravo je takva izloženost koja podupire našu sklonost prema poznatim informacijama centralni koncept unutar diskusije o odajama jeke i filter balonima (Kiri Gunn, 2021).

Eli Praiser u svojoj u svojoj knjizi *The Filter Bubble* govori o tome kako su digitalni mediji krenuli u krivom smjeru jer su algoritmi, koji su stvoreni kako bi nam prezentirali usmjeren sadržaj, uzrokovali da smo sve više zatvoreni u prostoru koji sadrži informacije prilagođene nama. Zbog te informacijske izoliranosti gubimo važne zajedničke točke koje su važne u dobrom i funkcionalnom društvu. Odaje jeke (engl. *echo chambers*) su slične filter balonu (engl. *filter bubble*) po uzrocima i epistemičkim posljedicama (Pariser, 2014). Po Nguyenu, razlika između ove dvije pojave je u tome što su odaje jeke epistemičke strukture u kojima se druga mišljenja javno i aktivno odbacuju (Nguyen, 2018).

No, zašto bismo te fenomene smatrali zabrinjavajućima? Jedan od odgovora može biti činjenica da nismo nepogrešivi, kao ni oni s kojima smo okruženi i dijelimo mišljenja. Zbog selektivne izloženosti mogli bismo propustiti nove spoznaje i znanja. Također, problematično svojstvo tih fenomena je što se formiranje kognitivnih pristranosti koje imaju tendenciju procesuiranja informacija s obzirom na već postojeća vjerovanja ili stajališta, a uzrokuje odbacivanje nedosljednih informacija i vodi do netočnih zaključaka (Casad, 2019).

Dakle, ako filter baloni ili odaje jeke dovode do kognitivnih pristranosti, to je epistemički problematično jer potkopavaju generalni cilj racionalnog kognitivnog djelovanja. Pitanje koje ovdje možemo postaviti je: koliko je pojedinac odgovoran za vlastito izlaganje tim rizicima? Ako pretpostavljamo da biti dio neke epistemičke zajednice znači i imati odgovornosti prema drugim članovima te zajednice, bismo možda trebali poduzeti neke radnje koje bi smanjile rizike s kojima se suočavamo zbog filter balona ili odaja jeke poput: lažnih uvjerenja, neuspjeh u stjecanju pravih uvjerenja, potkopavanje nečijeg razumnog povjerenja u svjedočanstva drugih i slično (Kiri Gunn, 2021).

2.7 Dosadašnja rasprava o štetnosti lažnih vijesti

Iako za sada nemamo potpune informacije o doseg štete koju nanose lažne vijesti te nova istraživanja svakodnevno pronalaze nove negativne učinke ovog raširenog fenomena, a temeljni problemi koje uzrokuju lažne vijesti već su odavno poznati i prisutni u raspravama. U ovom ću dijelu kratko prikazati kako suvremeni autori evaluiraju posljedice do kojih dovode lažne vijesti, istaknut ću zajednički kriterij prisutan u ovim evaluacijama te objasniti zašto dosadašnja rasprava samo djelomično uspijeva zahvatiti negativan učinak lažnih vijesti. Naime, brojni autori (Brown, 2021, Helm i Nasu, 2021, Olan i dr. 2022) upozoravaju na štetni učinak koji lažne vijesti imaju na političku zajednicu, te se kroz taj učinak opravdavaju različiti oblici regulacije njihovog širenja. Međutim, fokusirajući se prvenstveno na poguban učinak na političku zajednicu, suvremena rasprava zanemaruje učinke koje lažne vijesti imaju na kvalitetu života pojedinaca i na njihovu dobrobit.

Ettiene Brown u svom članku *Reguliranje širenja dezinformacija* navodi četiri štetna učinka koje lažne vijesti imaju na političku zajednicu. Prvi štetni učinak je što dezinformacije sprječavaju demokratske građane da donose dobre političke odluke. Pretpostavka koja podupire to mišljenje je ona koja govori da su političke odluke koje se baziraju na istinitim vjerovanjima one koje će vjerojatnije prouzročiti kvalitetnije ishode od onih koje se baziraju na lažnim vjerovanjima. Primjer toga je, u ovom radu već spomenuti, Pizzagate čije je širenje prouzrokovalo neopravdano ocrnjivanje Hillary Clinton kao predsjedničkog kandidata što je uskratilo mogućnost građana da donesu opravdanu političku odluku (Brown, 2021). Drugi primjer je pitanje Brexita – rasprava o izlasku Ujedinjenog Kraljevstva iz Europske Unije obilovala je dezinformacijama prikazanim kroz format tradicionalnih vijesti, zbog čega brojni građani na referendumu nisu mogli epistemički odgovorno glasati, što je pak ugrozilo instrumentalnu epistemičku vrijednost procedure te povećalo vjerojatnost donošenja loše ili neispravne odluke. Također, neki politički teoretičari tvrde da legitimnost demokracije dolazi iz njezine mogućnosti da promovira dobre normativne ishode (Estlund, 2008, Cerovac, 2020), a briga da građani zbog dezinformacija neće moći donositi kvalitetne političke sudove uzrokuje nesigurnost oko vrijednosti same demokracije kao političkog uređenja (Brown, 2021).

Drugi štetni učinak dezinformacije vezan je uz njihovu tendenciju da povećavaju politički antagonizam. Dezinformacije često igraju glavnu ulogu u diskreditiranju opozicije, često putem odaja jeke, na način da se koriste kao tehnika kojom se uvjerava članove skupine

da odbace argumente koje daju oni koji nisu članovi grupe, i to pod tvrdnjom da ne-članovi imaju zle namjere, odnosno da žele zavarati druge. Također, to ponovno objašnjava kako dezinformacije mogu naštetiti demokraciji jer i u slučaju kada one građane ne dovode do loših političkih sudova, postoji mogućnost da osnaže postojeće epistemičke strukture koje uzrokuju nepovjerenje unutar rasnih, političkih i religioznih skupina. Ono što je zanimljivo je da širenje dezinformacija može biti i uzrok, ali i posljedica političkog antagonizma. Studija o stranačkoj polarizaciji na Twitteru (Osmundsen i dr., 2021a) pokazala je da su ljudi koji mrze nekog političkog kandidata oni koji će vjerojatnije širiti lažne vijesti. To rade iz razloga što ne stavljaju naglasak na istinitost informacija već na potkopavanje oponentske stranke (Brown, 2021).

Treći štetni učinak lažnih vijesti odnosi se na njihovu tendenciju da dovodi do ponašanja i radnji kojima će pojedinci nanijeti štetu ili ozljede drugima. U ovim slučajevima šteta se ne nanosi onima koji su naivno povjerovali u lažne vijesti, već ti ljudi zbog dezinformacija nanose štetu drugima. Brown (2021) navodi primjer iz 2018. godine kada je nomadska grupa iz Indije brutalno ubijena od strane stanovnika Rainpade. Razlog tome je bio što se putem Whatsapp-a širila dezinformacija da otmičari djece i kradljivci organa djeluju na tom području. Stanovnici Rainpade ubili su nomadsku skupinu mislivši da su oni ti otmičari, a zapravo su bili samo nedužni prolaznici čije su namjere bile krivo interpretirane.

U širenju lažnih vijesti često se koriste i fotografije. Primjerice, u slučaju lažnih vijesti o ubojstavima u Rainpadi (u Indiji) korištene su fotografije koje prikazuju beživotna tijela djece. No, djeca na fotografiji su zapravo bila žrtve kemijskog napada na grad Ghouta u Siriji, a ne žrtve (navodnih) otmičara u Indiji. Takav vid manipulacije se naziva slikovna implikacija, točnije, to je slučaj kada se koristi fotografija čija reprezentacija pokazuje nešto što nije implicirano u prikazu. Dezinformacije dovode i do štete kada se ljudi na temelju njih donose odluke koje štete zdravlju drugih (Brown, 2021). Primjer toga je već spomenuta dezinformacija da cjepivo uzrokuje autizam koja je rezultirala opadanjem postotka cijepljene djece. Drugi primjer su dezinformacije koja su generirane za vrijeme krize COVID-19 koje su sadržavale tvrdnje da iza cijepljenja stoje zle namjere farmaceutskih industrija i svjetskih moćnika.

Završno, lažne vijesti su štetne jer se njima potkopavaju kolektivna autonomija i grupni suverenitet. Dezinformacije omataju sposobnost demokratske zajednice da slijedi ciljeve koje si je sama postavila na način da narušavaju sposobnost građana da cijene razložno djelovanje. Ponovno možemo promatrati primjer dezinformacija vezanih uz podrijetlo virusa SARS-CoV-2 ili uz sigurnost ili učinkovitost dostupnih cjepiva. Razložni građani će

prepoznati dužnosti koje imaju prema drugima (dužnost da učine sve što mogu kako ne bi širili bolest i tako drugima nanosili nelegitimnu štetu), te bi trebali prepoznati i najbolje sredstvo za ispunjenje te dužnosti. No, dezinformacije ih mogu “odvući” od tog sredstva jer sugeriraju da cjepivo ne osiguravaju zaštitu zdravlja, već ga ugrožavaju. Prema tome, da bi kao politička zajednica dosljedno slijedili naše političke ciljeve, potrebni su nam instrumenti koji pouzdano dovode do tih ciljeva. Ako su informacije vezane uz te instrumente lažne ili obmanjujuće, naša sposobnost da djelujemo u skladu s razlozima koje imamo kao razložni građani će biti narušena (Brown, 2021).

Suvremena rasprava, kao što vidimo, fokus stavlja prvenstveno na štetni utjecaj koji lažne vijesti imaju na političku zajednicu. Budući da se velik dio rasprave bavi opravdavanjem regulacije širenja lažnih vijesti, ovo nas ne treba čuditi – budući da se regulacija opravdava sprečavanjem štete koju lažne vijesti nanose političkoj zajednici (odnosno drugim građanima), izbjegava se potencijalni prigovor paternalizma. Drugim riječima, pokazuje se da imamo dobre razloge regulirati širenje lažnih vijesti čak i kad zanemarimo štetu koju si sami nanosimo kad smo izloženi dezinformacijama. Ovo je smislen potez u raspravi o regulaciji širenja lažnih vijesti, ali u analizi štetnog utjecaja lažnih vijesti ovako ne obuhvaćamo u potpunosti jednu relevantnu dimenziju – utjecaj lažnih vijesti na dobrobit i kvalitetu života pojedinaca koji su izloženi dezinformacijama.

No kako ćemo potpunije evaluirati utjecaj koje lažne vijesti ima na dobrobit i na kvalitetu života pojedinaca? Da bi mogli obuhvatnije tvrditi kako lažne vijesti negativno utječu na dobrobit građana potreban nam je neki prikaz dobrog ljudskog života, odnosno neka teorija dobrobiti⁴. Moramo razumjeti koje su nam stvari potrebne za dobar život, ili od čega se dobar život sastoji da bismo mogli evaluirati utjecaj lažnih vijesti na njih. Odabrala sam pristup sposobnosti kao relevantan okvir koji nam pomaže odgovoriti na ova pitanja. U sljedećem ću poglavlju ukratko objasniti što je pristup sposobnosti, koje su njegove prednosti pred drugim pristupima dobrobiti, te ću uzeti teoriju sposobnosti Marthe Nussbaum kao referentni okvir kroz koji ću proučavati utjecaj lažnih vijesti na kvalitetu ljudskog života.

⁴Nadalje, da bi na osnovi tvrdnji oko ovog štetnog utjecaja mogli provoditi zakonsku regulaciju i vršiti političku moć nad drugim građanima, potrebno nam je da je ta teorija dobrog života prihvatljiva svim razložnim građanima, odnosno da je "thick but vague" (duboka, ali i neodređena) te poduprta javnim razlozima.

3. Teorija sposobnosti

Prethodno poglavlje smo završili postavivši hipotezu kako, uz štetan utjecaj koji vrše na političku zajednicu, lažne vijesti negativno utječu i na kvalitetu života pojedinaca. Međutim, da bi mogli evaluirati utjecaj neke pojave (pa tako i lažnih vijesti) na kvalitetu života ljudi, treba nam teorija dobrobiti s obzirom na koju ćemo evaluirati i mjeriti taj štetni utjecaj. U ovom poglavlju ukratko izlažem osnove pristupa sposobnosti kojeg uzimam kao relevantan teorijski okvir unutar kojeg možemo pratiti štetne učinke lažnih vijesti. Nakon što uočimo koje su njegove glavne osobine i prednosti u zahvaćanju štetnosti lažnih vijesti u odnosu na druge pristupe, fokusirat ćemo se na teoriju sposobnosti Marthe Nussbaum koja pruža listu deset temeljnih sposobnosti.

3.1 Pristup sposobnosti

Pristup sposobnosti je normativni okvir koji omogućava evaluaciju dobrobiti pojedinaca, politika i društava, te je temelj za predlaganje društvene promjene. Iako je prisutna u mnogim domenama, najviše je zastupljena unutar ekonomije blagostanja, socijalne i političke filozofije (Robeyns, 2017). Pristup zasnovan na sposobnostima pruža okvir za procjenjivanje dobrobiti i stupanj razvoja društva, te u kojoj količini i kako institucije koriste dobrobiti te za stvaranje javnih praktičnih politika (Radanović i Konjević, 2020).

Iako neke aspekte pristupa sposobnosti možemo pronaći već kod Aristotela, Karla Marxa, J.S. Milla i mnogih drugih, začetnikom ove teorije smatra se Amartya Sen koji se njome počeo baviti osamdesetih godina, a teoriju je dodatno razvija Martha Nussbaum od devedesetih pa sve do danas (Robeyns, 2017).

Amartya Sen smatra da se naše procjenjivanje i formiranje politika treba fokusirati na ono što su ljudi u mogućnosti činiti i biti, na njihovu kvalitetu života i slobodu da žive život kakav smatraju vrijednim. Teorija sposobnosti postulira da bi dobrobit, pravednost i razvitak trebali biti uteljenjene na ljudskim sposobnostima (Robeyns, 2005).

U *Report's Definition* iz 2019. godine navedeno je šest postavki na kojima se temelji teorija sposobnosti: prva postavka fokusirana je na čovjeka kao na cilj a ljudsku dobrobit promatra kao intrinzičnu vrijednost, tj. onu koja je dobra i smisljena sama po sebi i ne traži druga objašnjenja. U isto vrijeme, teorija je fokusirana prema ljudima kao prema aktivnim

agentima te poštuje ljudsku sposobnost da posjeduju različite ciljeve, vrijednosti i ideje koje aktivno razvijaju kroz život. Nadalje, primjećuje da ljudski cilj nije isključivo ekonomski napredak već da ljudi vole i jedni druge, poeziju, nogomet, učenje itd., dakle, da njihova motivacija nadilazi ekonomsku sferu. Teorija sposobnosti naglasak stavlja i na raznolikost ljudskih potreba i prioriteta, točnije na činjenicu da je jedna od glavnih značajki ljudi njihova različitost. Shodno tome, teorija naglašava komplementarnost između mnogih sposobnosti za istu osobu, poput zdravlja i edukacije, spola i prava glasa te uvijek promatra te “preklapajuće aspekte” unutar čovjekova života. Posljedna postavka teorije sposobnosti je da propituje moralne i etičke principe i da se primarno bavi pravednošću na način da zahtjeva da se ili sposobnosti svake osobe podignu iznad određenog praga, ili pak da se osiguraju jednake mogućnosti za sve u "prostoru sposobnosti" (Alkire, 2016).

3.2 Funkcije naspram sposobnosti

3.2.a Funkcije

Unutar teorije sposobnosti važno je razlikovati funkcije i sposobnosti. Kada ljudi opisuju ono što cijene i smatraju vrijednim u životu, oni opisuju funkcije. Funkcije su aktivnosti i stanja koje odražavaju čovjekov *wellbeing*. Na primjer, stanja poput: biti gladan, biti umoran, biti sretan, a aktivnosti: rad, trčanje, spavanje itd. Funkcije jesu povezane s dobrima i prihodom, ali one se fokusiraju na to što je u osoba u mogućnosti činiti ili biti.

Kada su zadovoljene primarne ljudske potrebe, poput potrebe za hranom, čovjek posjeduje funkciju “biti uhranjen”. Funkcije mogu biti one bazične poput spomenute biti uhranjen, biti pismen ili biti obučan, ali mogu biti i kompleksne poput biti sposoban odsvirati odličan solo na bubnjevima. Osim njihove široke kompleksnosti, funkcije su povezane s raznim dimenzijama čovjekove dobrobiti, od preživljavanja, međuljudskih odnosa do samousmjeravanja (Alkire, 2008). S obzirom na to da ljudi na različitim mjestima i u različitim vremenima posjeduju različite vrijednosti i iskustva, lista ovisi o okolnostima u kojima se pojedinac nalazi. Možemo reći da je dobrobit osobe suma njegovih funkcija te je važno primjetiti da su funkcije često mjerljive.

3.2.b Sposobnosti

Sposobnosti su alternativne kombinacije funkcija koje su nekom pojedincu dostižne. Drugačije rečeno, sposobnosti su slobode ljudi da posjeduju funkcije koje smatraju vrijednima kako bi živjeli život kakav žele živjeti. Te slobode moraju biti realne i šire od civilnih i političkih sloboda (Sen, 2009).

No, zašto teorija sposobnosti inzistira na tome da fokus bude na sposobnostima, a ne na funkcijama? Ovo pitanje je važno pogotovo kada razmatramo kako smanjiti siromaštvo u svijetu te možemo postaviti pitanje je li siromašnima važana sloboda od deprivacije ili jednostavno žele ne biti deprivirani. Problem koji se pojavljuje kod funkcija jest da one mogu biti nametnute silom, a ljudski rast je usko vezan uz posjedovanje slobode i mogućnosti da "krojimo svoju sudbinu". Također, neke deprivacije su odabrane kako bi se čovjek ostvario na nekom drugom području, a primjer toga je post. Osoba koja posti je u stanju pothranjenosti, nalik sličnom onoj kao kod osobe koja gladuje. No, osoba koja posti može nešto pojesti i odabire suprotno, a osoba koja gladuje bi jela da može (Alkire, 2016).

3.3 Resursi, sreća ili sposobnosti

Teorija sposobnosti promatra ljudski napredak kao razvoj sloboda i sposobnosti da ljudi žive život koji smatraju vrijednim i smatra da se naše procjenjivanje i formiranje politika treba fokusirati na ono što su ljudi u mogućnosti činiti i biti, na njihovu kvalitetu života i slobodu da žive život kakav smatraju vrijednim. Teorija sposobnosti postulira da bi dobrobit, pravednost i razvitak trebali biti utemeljeni na ljudskim sposobnostima (Robeyns, 2005).

Ono što teorija sposobnosti smatra da nedostaje tim tradicionalnim pristupima dobrobiti je koncept onih aktivnosti koje smo u stanju poduzeti (engl. *doings*) i onoga što osoba može biti (engl. *beings*), a taj koncept naziva se sposobnostima i one se smatraju pravim slobodama. Prave slobode su u smislu da osoba ima sve potrebno da radi i bude ono što želi biti (Robeyns, 2005).

Svaka teorija koja proučava kvalitetu života odabire što je to čime će se mjeriti kvaliteta života. Iako indikatori mogu biti različiti od teorije do teorije, svaka koherentna teorija trebala bi moći objasniti zašto je odabrala taj specifičan indikator (Alkire, 2008).

3.3.a Resursi

Jedan od tradicionalnih pristupa mjerenju kvalitete života fokusira se na resurse koje osoba posjeduje, a najčešće mjerljivi resursi su prihodi i rashodi. Oni nemonetarni, koji su mjerljivi, bili bi dostupnost javnih usluga kao što su zdravstvo, edukacija, voda, struja i sl. U pojedinim pristupima, poput onog kojeg je zastupao John Rawls, resursi su prošireni i na primarna dobra (Rawls, 1971). Ovakav pristup procjenjivanju kvalitete života, utemeljen na liberalnoj tradiciji, ima pozitivne aspekte poput poštivanja privatnosti, slobode izbora i neuplitanja, što znači da si svaka osoba može rasporediti resurse onako kako smatra da je ispravno. No, iako su resursi važni i neophodni za postizanje dobre kvalitete života, postoji više razloga zašto bi mjerenje kvalitete života bazirano na resursima bilo nedovoljno (Alkire, 2008).

U tom smislu teorija sposobnosti mijenja fokus sa sredstava koje pojedinci imaju na ciljeve koje su sposobni postići s tim sredstvima. Primjer koji ilustrira važnost ciljeva naspram sredstva je sljedeći: uzmimo u obzir dvoje osobe koje posjeduju jednaka sredstva, ali jedna od njih je osoba s invaliditetom koja je u kolicima. Invaliditet čini tu osobu nejednakom u usporedbi s osobom koja nema invaliditet i to u dva pogleda. Prvi je da osoba u kolicima nema jednake mogućnosti kretati se u okruženju koje nije prilagođeno za invalidska kolica. Drugi je da osoba u kolicima posjeduje jednaka sredstva kao i osoba bez invaliditeta, iako ima veće troškove u životu koje mora podmiriti samo da bi se kretala. To znači da osobi s invaliditetom ostaje manje sredstava koje može utrošiti na druge ciljeve, dok osoba koja nema invaliditet može sva sredstva utrošiti na postizanje osobnih ciljeva. Dakle, da bi procjenjivali nečiju kvalitetu života nije dovoljno samo uzimati u obzir samo sredstva već i što osobe mogu učiniti s tim sredstvima (Robeyns, 2005).

Drugim riječima, mnogi resursi nisu intrinzično vrijedni, nego instrumentalno, što znači da koriste za postizanje drugih vrijednosti. Tako kod postizanja kvalitete života nije važno samo posjedovanje resursa, već što s njima možemo postići. No, mogućnost osobe da pretvori resurse u vrijedne funkcije varira. Na primjer, imati laptop jednoj osobi može biti resurs za rekreaciju, užitek i edukaciju, no drugoj osobi, ukoliko se boji računala ili ne zna čitati, posjedovanje laptopa neće doprinijeti unapređenju kvalitete života kao što će doprinijeti ovoj prvoj (Alkire, 2008).

Na isti način možemo primjetiti da dvije osobe mogu konzumirati identičnu hranu, ali ako je jedna osoba fizički radnik, a druga radi u uredu, jedna je starije životne dobi, a druga je još u razvoju i sl., onda će njihov nutritivni status biti nužno drugačiji, tj. trebat će im

drugačiji unos i kalorija i makronutrijenata kako bi bile uhranjene. U nekim slučajevima se ti resursi mogu prilagoditi kao u primjeru ekvivalentnog dohotka, ali u većini slučajeva mjere koje se bave funkcioniranjem (kao u ovom primjeru s hranom) su jednostavnije i pružaju više objektivnih podataka relevantnih za njihovu kvalitetu života (Alkire, 2008).

Teorijom resursa ne možemo elegantno zahvatiti što je točno problematično u lažnim vijestima i na koji je način oštećena dobrobit pojedinaca koji su im izloženi. Naime, lažne vijesti uglavnom djeluju kao faktor koji otežava ili sprečava pojedincima da od resursa koje imaju ostvare ciljeve koje žele. Osoba ima dostupan lijek protiv bolesti koja je muči, ali zbog lažnih iskaza u koje je povjerovala ne može iskoristiti taj lijek kako bi uklonila bolest. Osoba ima materijalne, financijske i društvene resurse da kroz sudjelovanje u političkom odlučivanju oblikuje izgled svoje okoline kako bi željela, ali zbog laži u koje vjeruje ne uspijeva izabrati političke predstavnike koji će na adekvatan način oblikovati njezinu okolinu. U ovim slučajevima osobi nedostaje sposobnost da resurse koje ima upotrijebi kako bi postigli ciljeve koje smatra vrijednima. Iako se teorija resursa može rastegnuti na način da odgovori na ove probleme (primjerice, uvođenjem nove vrste resursa, poput istinitih informacija), ona neće moći adekvatno objasniti sve slučajeve u kojima lažne vijesti štetno djeluju na dobrobit pojedinca.

3.3.b Sreća

Sreća, za razliku od resursa, ima intrinzičnu vrijednost, a biti sretan je samo po sebi važno postignuće. Utilitarističko načelo kaže kako je subjektivno stanje osobe mjerilo kvalitete života. Na tragu utilitarističkog modela razvija se i ekonomija blagostanja. S obzirom na svoju važnost, neki su filozofi predlagali kako bi to subjektivno blagostanje valjalo zamijeniti prihode, resurse i sposobnosti kao glavnih pokazatelja kvalitete života, ali i društvenog napretka općenito. Kvaliteta života bi se trebala temeljiti na tome kako se ljudi osjećaju. Iako bi se moglo reći da su sposobnosti i slobode ciljevi kojima težimo i dalje se jasno kako će se ostvarenjem tih ciljeva manifestirati sreća (Sen, 2008).

Međutim, postoje i argumenti protiv teze da ja sreća jedino mjerilo kvalitete života. Prvo, sreća kao ljudska funkcija intrinzične vrijednosti nije i ne bi trebala biti jedino mjerilo za određivanje vrijednosti stvari koje cijenimo (Sen, 2008). Postoje aktivnosti i poslovi kojima se ljudi bave, ne samo zato što u njima izazivaju sreću i pozitivne osjećaje, već zato što su te aktivnosti i poslovi sami po sebi vrijedni nečijeg truda i vremena (Grewal i dr. 2006).

Drugo, uključimo li teoriju o adaptivnim preferencijama, utilitarizam u pogledu sreće

zaobilazi pojedince koji se nalaze u nepovoljnom položaju (manjine u netolerantnim zajednicama, domaćice u seksističkim kulturama, radnici koje izrabljuje industrija). Takvi se pojedinci mire sa situacijom u kojoj se nalaze te svoja očekivanja tome i prilagođavaju. Naučeni su živjeti tako da ih usrećuju male stvari kako bi im život bio podnošljiv (Sen 2008). Rasprava o adaptivnim preferencama pomaže nam da uočimo nedostatak hedonističkih teorija dobrobiti u evaluaciji štetnog učinka lažnih vijesti. Budući da se dobrobit pojedinca svodi isključivo na njegovo subjektivno stanje i zadovoljenje njegovih preferenci, netko prema ovoj teoriji može živjeti savršeno dobar život iako se njime kontinuirano manipulira te iako njegovi ekonomski interesi ostaju sustavno zanemarivani. Robert Talisse (2009) kao primjer uzima siromašne i loše obrazovane glasače Republikanske stranke koji, mobilizirani lažnim vijestima i grupnom polarizacijom, glasaju motivirani isključivo svjetonazorskim pitanjima poput prava LGBTQ+ zajednice, zanemarujući da stranka za koju glasaju ne promiče njihove ekonomske i druge interese (poput dostupnosti zdravstvenih usluga).

Dakle, iako je sreća važan pokazatelj kvalitete života, ona nije definitivni pokazatelj. Zbog štetnog utjecaja lažnih vijesti i kroz djelovanje adaptivnih preferencija sreća može postati iskrivljeni pokazatelj.

3.4 Dobar život i prave slobode

Pristup sposobnosti ne govori samo u čemu se sastoji dobar život, već daje i preporuke za političko djelovanje - država treba osigurati sposobnosti s kojima možemo osiguravati vrijedne funkcije. Sloboda u teoriji sposobnosti ne znači da nas se ostavi na miru, već obaveza i dužnosti države da osigura vrijedne izbore. No, kako određujemo koje su sposobnosti vrijedne? Dva glavna predstavnika ovog pristupa ne slažu se oko odgovora na prethodno pitanje. Poznati ekonomist Amartya Sen smatra da ne smije postojati unaprijed zadana, univerzalno važeća lista jer to nužno dovodi do nedemokratičnosti i paternalizma. Umjesto toga, građani trebaju kroz demokratske procese određivati koje sposobnosti smatraju važnima. Nasuprot Senu, Martha Nussbaum tvrdi da bi trebala postojati objektivna lista sposobnosti koju ne dobivamo kroz demokratski proces (budući da je isti previše kontaminiran adaptivnim preferencama), nego kroz teorijsko-filozofsko promišljanje.

U ovom se radu iz pragmatičnih razloga fokusiram na listu sposobnosti koju nudi Martha Nussbaum. Naime, iako su objašnjenja sposobnosti koje daje Nussbaum općenita i podložna različitim interpretacijama, mislim da su sposobnosti na koje se fokusiram u ovom radu dovoljno nekontroverzne, te bi stoga bile prihvaćene i unutar Senove demokratske

procedure. Iz tog razloga smatram da se mogu osloniti na listu koju Nussbaum nudi kao relevantni okvir prema kojemu možemo pratiti na koji način lažne vijesti negativno utječu na relevantne sposobnosti.

3.5 Teorija sposobnosti Marthe Nussbaum

Martha Nussbaum smatra da je najbolje da filozofi predlože listu ključnih sposobnosti koje bi trebale biti osnovne za sve građane, a temelje se na ljudskom dostojanstvu te se svi oko njih slažu. Do liste Nussbaum dolazi metodom samo-evaluacije, čitanjem priča i mitova. Započinje s prvim levelom same liste, a to je nepobitna činjenica da su ljudi smrtni i da imaju tijelo koje ima neke potrebe npr. potreba za hranom, kretanjem, skloništem i seksom te osjećaju bol i ugodu. Osim toga, svi ljudi imaju sličan rani životni razvoj, praktični razum, pripadaju zajednicama (obiteljskim, društvenim, građanskim), povezani su s prirodom i drugim životinjskim vrstama, svaki čovjek je zasebna jedinka - znamo gdje jedan počinje i drugi završava te je ljudima potreban prostor za humor i igru (Nussbaum, 2011).

Lista se sastoji od ograničenja i sposobnosti te od dva praga - prag ljudskog života i prag dobrog života. Prag ljudskog života sastoji se od onoga što čini život ljudskim životom, a prag dobrog života podrazumijeva da nije svaki život dobar život. Za razumijevanje teorije sposobnosti važno je diferencirati sposobnosti od funkcionirajućih - ostvarenih sposobnosti. Osnovne sposobnosti su one koje su urođene, unutarnje sposobnosti su karakterne crte pojedinca ili njegovo zdravstveno stanje, a kombinirane sposobnosti su kombinacija unutarnjih sposobnosti i kulturnih, društvenih, političkih i drugih uvjeta koji omogućavaju razvoj tih sposobnosti. Nussbaum uglavnom govori o ovom zadnjem (Nussbaum, 2011).

Lista sposobnosti po Nussbaum je: (1) život, (2) zdravlje, (3) tjelesna autonomija, (4) osjetila, mašta, (5) emocije, (6) praktični razum, (7) pripadnost, (8) druge vrste, (9) igra, (10) kontrola okoline.

Prvo na listi je život što podrazumijeva živjeti život normalne duljine i ne umrijeti prerano ili živjeti život koji nije vrijedan življenja. Drugo je tjelesno zdravlje što uključuje imati dobro opće zdravlje i dobro reproduktivno zdravlje, biti adekvatno uhranjen i imati primjereno skrovište. Treće je tjelesni integritet - moći se slobodno kretati s mjesta na mjesto, biti siguran od napada, uključujući i seksualne napade i nasilje u obitelji, imati mogućnost seksualnog zadovoljstva i reproduktivna sloboda. Četvrto je sposobnost imanja osjetila, mašte i misli što podrazumijeva korištenje osjetila, zamišljanje, mišljenje i rasuđivanje. U ovu sposobnost spadaju i prava na obrazovanje, pismenost, stvaranje iskustva koji potiču maštu i

misli (poput religioznih ili umjetničkih događaja). U ovu sposobnost spada i sloboda govora, sloboda vjeroispovijesti i stvaranja ugodnih iskustava općenito. Peto su emocije tj. formiranje privrženosti prema drugima, bilo ljudima ili stvarima, tugovati, voljeti, osjetiti ljutnju i zahvalnost, točnije, slobodan emotivni razvoj bez straha. Šesto je praktični um što podrazumijeva konstruiranje koncepcije dobra i razvoj kritičkog mišljenja te mogućnost planiranja svog života. Sedmo je osjećaj pripadnosti koji se odnosi na a) život s drugima, briga za druge, društvena interakcija te podrazumijeva zaštitu i onih institucija koje održavaju okupljanja te samu slobodu okupljanja i političkog govora i b) samopoštovanje i sloboda od poniženja, sposobnost da se prema nama odnosi kao prema dostojanstvenom biću koje je jednako vrijedno kao i druga, što uključuje zabranu diskriminacije na osnovi diskriminativnih obilježja poput rasem spola, rodnog izražaja, seksualne orijentacije, etničke pripadnosti, religije, kaste ili nacionalnosti. Osmo na listi su druge vrste što podrazumijeva brigu za životinje i biljke te mogućnost da se poveže s njima. Deveto je igra tj. mogućnost za igru, smijeh i rekreaciju. Posljednje je kontrola vlastitog okruženja u što spada a) politička kontrola, mogućnost sudjelovanja u izborima i politici, zaštita govora i udruživanja, te b) materijalna kontrola, posjedovanje imovine i ravnopravno vlasništvo, pravo na zaposlenje, sloboda od neosnovanog pretraživanja i zapljene imovine, sloboda rada i korištenja praktičnog uma u tom radu te ulazak u smislene odnose s drugim radnicima (Nussbaum, 2011).

Kako bi se zaštitio pluralizam, Nussbaum uz listu navodi i dodatne informacije koje se tiču liste a štite kulturološke razlike. Prvo je činjenica da je lista otvorena i podložna promjenama, nadalje sposobnosti koje su navedene su općenite i apstraktne kako bi pojedinci sami mogli odabrati načine na koje će ih ostvariti te će ovisiti o društvu na koji način će osigurati razvijanje različitih sposobnosti. Lista je uvedena u političke svrhe i ne izražava ništa o metafizičkim idejama koje bi ljudi mogli shvatiti različito ovisno o zajednici u kojoj žive. Lista je sastavljena od sposobnosti, a ne funkcija jer su one prespecifične da bi ih određivali. Primjerice, pravo glasa uključuje i pravo da se ne glasa, a slobodno izražavanje religije mogu podržati i oni koji bi bili protiv da moraju biti uključeni u neku religioznu skupinu. Na listi važna mjesta zauzimaju slobode koje štite pluralizam, a to su sloboda savjesti, sloboda udruživanja i sloboda govora (Nussbaum, 2011).

3.6 Paternalizam

Suvremena rasprava, koja pri evaluaciji štetnih učinaka lažnih vijesti fokus stavlja na utjecaj koji se vrši na političku zajednicu, uglavnom uspješno izbjegava problem paternalizma. Budući da lažne vijesti štete čitavoj političkoj zajednici tvrdi se da postoje dobri razlozi za njihovu regulaciju, čak i pod cijenu ograničenja nekih individualnih sloboda (Olan i dr., 2022). Međutim, fokusiramo li se na učinke koje lažne vijesti imaju na dobrobit pojedinaca, pitanje paternalizma se ponovno vraća. Do koje mjere država može određivati što je dobro ili loše za pojedinca i na temelju toga djelovati? Možemo braniti djetetu stvari koje smatramo da su loše za njega, ali vjerujemo da to nije pravedno činiti odraslom čovjeku. Čini nam se kao da mi znamo što je najbolje za nas i kako nam onda država može išta nametati?

Perfekcionistički liberalizam (Raz, 1988) smatra da država treba promovirati slobodu i autonomiju, a antiperfekcionistički liberalizam tvrdi da je ikakvo nametanje dobrog života ugnjetavanje te da moramo prihvatiti da će u državi uvijek postojati pluralizam u pogledu pitanja što je dobar život. To znači da država ne može opravdati neki skup javnih politika pozivajući se na argument kako se time promiče dobrobit građana.

Vjerujem da država treba, barem u određenoj mjeri, brinuti da građani formiraju svoje preference i stiču informacije u epistemički povoljnim okolnostima. Prvi (tradicionalni) razlog je vezan uz činjenicu da živimo u demokratskim sustavima, vršimo političku moć nad drugima i, kada u nepovoljnim epistemičkim uvjetima formiramo političko vjerovanje, ne nanosimo štetu samo sebi, već i drugim građanima (Mill, 1977, Cerovac, 2022). Ovaj je razlog usklađen s dosadašnjom raspravom koja se fokusira na štetni utjecaj lažnih vijesti na političku zajednicu, te nije vezan uz individualnu dobrobit. Drugi razlog upućuje kako bi država trebala brinuti o okolnostima u kojima formuliramo vjerovanja i preference čak i kada mi ne bi imali nikakvu političku (ili koju drugu) moć te ne bi mogli naštetiti nikome osim samima sebi. Štoviše, ova briga države i dalje ne bi bila paternalistička budući da bi mi, kad bi znali da je informacija koju imamo lažna, željeli da nam netko na to ukaže. Odnosno, kada bi znali da smo u epistemički nepovoljnim okolnostima, željeli bismo da nam netko na to ukaže, pa makar nas morao maknuti iz tih okolnosti kako bi nam to pokazao. Ovo je analogno Millovom slučaju s nesigurnim mostom kojeg namjerava prijeći nepoznati putnik. Možemo pretpostaviti kako putnik ne želi pasti u rijeku, već želi prijeći na drugu stranu, no pogrešno vjeruje da je most najbolje sredstvo za to. Prema Millu, ako ga ne stignemo drugačije odvratiti možemo intervenirati i spriječiti ga da pokuša prijeći most, i pri tome nećemo povrijediti

njegovu slobodu jer "se sloboda sastoji u činjenju onog što želimo, a on ne želi pasti u rijeku" (Mill 1977, vidi i Cerovac 2022). Biti u povoljnim spoznajnim okolnostima preduvjet je koji je potreban da bi uopće mogli formulirati vlastitu koncepciju dobra. Brinuti o sposobnostima koje građani imaju, a osobito o njihovim arhitektonskim sposobnostima (praktično rasuđivanje i pripadnost), što može uključivati i regulaciju lažnih vijesti, nije paternalističko djelovanje.

Nakon što smo prikazali pristup sposobnosti kao teoriju dobrobiti te izložili listu deset temeljnih sposobnosti koju donosi Martha Nussbaum, u narednom poglavlju ćemo vidjeti kako lažne vijesti štetno djeluju na neke od tih sposobnosti. Konkretno, razmatrat će se kako lažne vijesti oštećuju naše sposobnosti zdravlja, praktičnog rasuđivanja i pripadnosti.

4. Utjecaj lažnih vijesti na teoriju dobrobiti

U prethodnom smo se poglavlju opredijelili za pristup sposobnosti kao relevantni normativni okvir kroz koji ćemo evaluirati učinke koje lažne vijesti imaju na kvalitetu života pojedinaca. Preciznije, priklonili smo se teoriji sposobnosti Marthe Nussbaum koja nam donosi popis deset temeljnih sposobnosti čije je imanje nužan preduvjet za življenje dobrog ljudskog života. Ova teorija ujedno državi propisuje i neke pozitivne dužnosti: ona je dužna osigurati svim građanima postizanje pristojne razine ovih sposobnosti. Ukoliko je moguće pokazati da lažne vijesti oštećuju jednu ili više temeljnih sposobnosti, otvara nam se prostor za tvrdnju kako lažne vijesti oštećuju dobrobit pojedinaca te kako može postojati dužnost države da regulira njegovo širenje. Ovo poglavlje pruža ključne argumente koji pokazuju štetan učinak lažnih vijesti na neke od temeljnih ljudskih sposobnosti: zdravlje, pripadnost i praktično rasuđivanje.

4.1 Lažne vijesti i zdravlje

Kao što je ranije definirano u radu, lista sposobnosti koje navodi Nussbaum su nužne da bi osoba živjela dobar život tj. onaj koji smatra da je vrijedan življenja. Zadaća države je da svojim građanima osigura dostojanstven i ispunjen život što dovodi do toga da bi svako pošteno političko uređenje trebalo osiguravati tih deset temeljnih sposobnosti koje su navedene na listi. Jedna od temeljnih sposobnosti koju Nussbaum navodi je fizičko zdravlje. Zdravlje je navedeno drugo na listi sposobnosti i podrazumijeva da trebamo biti u mogućnosti imati dobro zdravlje (koje uključuje i reproduktivno zdravlje), da smo uhranjeni i da imamo adekvatno sklonište. Mogli bismo spomenuti i prvu sposobnost koju Nussbaum navodi, a to je život tj. imati mogućnost živjeti život normalne duljine tj. ne umrijeti prijevremeno ili voditi život koji nije vrijedan življenja (Nussbaum, 2000).

Da bismo posjedovali sposobnosti imanja dobrog fizičkog zdravlja pa i u nekoj mjeri života uopće, trebamo imati pristup istinitim i epistemički pouzdanim informacijama o zdravlju, točnije, o prijetnjama zdravlju te o tretmanima, terapijama i metodama koje preveniraju štetu. Ako je naše prosuđivanje utemeljeno na krivim ili polovičnim informacijama onda nećemo biti u stanju ostvariti sposobnost posjedovanja dobrog fizičkog zdravlja te nećemo moći ostvariti život kakav želimo ostvariti.

U prošlom stoljeću monopol na medicinskim informacijama imali su primarno medicinski stručnjaci, pogotovo na zapadu. Doktori su bili smatrani pouzdanim i poštovanim izvorom informacija o medicinskim temama, također, bili su utjecajni i odlučivali su o onome što je prihvatljivo kao relevantna informacija u medicinskoj domeni. Pristup informacijama bio je otežan za ostale građane stoga su primarno medicinske organizacije bile zadužene za širenje informacija koje su smatrali istinitima i legitimnima. Ministri zdravstva, sveučilišta i mediji dijelili su slična stajališta o tome koje su informacije relevantne, ali bez sumnje, informacije o zdravlju koje su se suprotstavljali medicinskom modelu su bile u optičaju. One su dolazile iz svakojakih izvora raznih medicinskih tradicija koje nisu podržavale biomedicinski model, a neke su datirale i prije njega. Takvi izvori su bili odbačeni od javnog zdravstva kao primjeri pseudoznanosti i vraćanja. Unatoč pokušaju demantiranja, takva ideje ukorijenile su se unutar određenih slojeva društva te i danas posjeduju određeni utjecaj (Wasibord, 2020).

No, misinformacije nisu uvijek dolazile samo iz opskurnih izvora, već i onih dobro poznatih. Primjer dezinformacije iz medicinske domene je i onaj između 1921. i 1974. godine kada je Listerin promovirao vodicu za ispiranje usta kao lijek za grlobolju, pa je Federal Trade Commission bio primoren napraviti reklamu koja demantira tvrdnju da se vodica za ispiranje usne šupljine može i treba koristiti u tu svrhu (Amstrong, Gurol i Russ, 1983).

Znanje o zdravlju možemo prikupiti iz raznih izvora, npr. preko našeg doktora, prijatelja, knjiga, novina, televizije i slično (Warner i Procaccino, 2004). No, pojavom interneta uglavnom informacije o zdravlju tražimo online. Istraživanje iz 2013. godine pokazalo je da 72% odraslih osoba u SAD-u pretražuje zdravstvene informacije na internetu (Fox i Duggan, 2013). Danas je često internet korišten kao jedini izvor informacija, a to otvara put misinformacijama i dezinformacijama koje utječu na naše temeljne sposobnosti. (Swire-Thompson i Lazer, 2019).

U istraživanju iz 2022. godine dva stručnjaka za rak pregledali su pedeset najpopularnijih članaka na društvenim mrežama o četiri najčešća karcinoma, a to su karcinom dojke, prostate, debelog crijeva i pluća. Sve skupa je istraživanje, dakle, obuhvatilo dvjesto članaka, a zaključak istraživanja je da 32.5% pregledanih članka sadrži dezinformacije, a od njih 76.9% sadrži štetne informacije (Jonson i dr., 2021).

Ta činjenica više nego dobro opisuje zastrašujuću prisutnost lažnih vijesti u jednoj od najvažnijih domena ljudskog života, a to je zdravlje. Lažne vijesti su zabrinjavajuća pojava za zdravstveni sustav jer može smanjiti efikasnost programa i inicijativa koje se bave zdravljem građana i njihovom dobrobiti (Pulido, 2020).

Društvene mreže postale su primarni forum za rasprave o zdravlju koje se koriste manjkavim i neprovjerenim, često i lažnim informacijama koje svojim opsegom istiskuju one legitimne. Uz bok lakši pristup informacijama putem interneta ide i činjenica da opća populacija više no ikad preispituje informacije koje pružaju zdravstveni stručnjaci i legitimni izvori. Iako je cjepivo jedno od najvećih postignuća moderne medicine, primjećuje se pad u postotku cijepljene djece i povećanje bolesti koje su bile iskorijenjene cjepivima te korištenju fiktivnih tretmana, a posljedice istih su teška oboljenja i smrt. Za razliku od nekih drugih popularnih lažnih vijesti, posljedice ovih koje se tiču zdravstvenog sustava su puno opasnije jer dovode do smrti. Dakle, vjerovanje da je Zemlja ravna ploča zasigurno nije poželjno, ali ne dovodi do terminalnih posljedica kao ne vjerovanje u cjepiva (Waisbord, 2020).

Posljednjih dvadesetak godina jedna od najpopularnijih miskoncepcija je koja uzrokovala pogošanje globalne zdravstvene situacije je da cjepivo protiv ospica, zaušnjaka i rubeole uzrokuje autizam. Te lažne vijesti popularizirala je studija objavljena 1998. godine u *The Lancet* (Wakefield i dr., 1998). Informacija je momentalno odbačena od strane medicinske zajednice, studija nedugo nakon i povučena, a glavni autor je dobio zabranu prakticanja medicine. Unatoč tome, negativne posljedice dezinformacije vidljive su i danas. U Ujedinjenim Američkim Državama u 2019. godine zabilježene su pojave ospica koje su prerasle u epidemije, a u Europi WHO je povukao status ospica kao iskorijenjenih bolesti u Albaniji, Češkoj, Grčkoj i Ujedinjenom Kraljevstvu (Hotzer, 2019).

Skeptičnost prema cjepivima nije novost, ali njezinu raširenost pospješuju društvene mreže na kojima se širi antivakcerska propaganda. Ono što je prije bilo samo marginalno mišljenje teoretičara zavjera, sada je postalo globalno rašireni problem. Ne možemo točno zaključiti koliko ljudi je promijenilo mišljenje pročitavši lažne vijesti koje su se ticale cjepiva, ali i najmanji utjecaj ima pogubne rezultate za imunitet krda. Dovoljno je da nekolicina roditelja odluči odgoditi cijepljenje dovoljno dugo da djeca budu izložena patogenima i da situacija preraste u epidemiju. Općenito možemo ljude podijeliti u tri skupine: manju antivakcersku skupinu, veću skupinu koja shvaća važnost cjepiva i one koji nemaju jasno definirano stajalište. Mišljenje prvih dviju grupa je uglavnom stabilno tj. teško promjenjivo. No, treća grupa - onih koji nisu definirali svoje mišljenje je najosjetljivija na antivakcerske lažne vijesti koje se šire društvenim mrežama (Burki, 2019).

Antivakcerska propaganda uzela je maha i za vrijeme pandemije Covid-19 koja je započela u prosincu 2019. godine, a u 2020. godini je već bila proširena u cijelom svijetu. Društvene mreže preplavila je velika količina lažnih vijesti koja se ticala uzroka, liječenja i sprječavanja širenja bolesti te je WHO osim pandemije proglasio i infodemiju. Infodemija je

definirana kao stanje s previše informacija uključujući one lažne ili zavaravajuće u digitalnom ili stvarnom svijetu za vrijeme širenja bolesti (World Health Organization, 2021). Medicinski stručnjaci, vlada, Nacionalni stožer i mediji svakodnevno su izvještavali o novim informacijama vezanima uz pandemiju kako bi otklonili što veću količinu nesigurnosti i sumnje. No, taj cilj narušavao je lažne vijesti koje su se rapidno širile svim društvenim mrežama i ostalim komunikacijskim kanalima. O samom porijeklu Covida-19 na prostoru Hrvatske i susjednih zemalja širili su se članci koji su zauzimali razne stavove. Stavovi su se protezali od onih koji su tvrdili da je virus nastao prijenosom sa životinje na čovjeka do onih da je virus laboratorijski stvoren te je namjerno ili nenamjerno proširen po svijetu. Često se spominjao i bio-terorizam od strane Kine/Rusije/NATO-a, a i špekuliralo se i o prevenciji, maskama i cjepivu (Lesinger, 2021).

Studija u kojoj je sudjelovalo više od tisuću ljudi od ožujka do lipnja 2020. u SAD-u dokazala je da 15% ispitanika vjeruje da je koronavirus stvoren od strane farmaceutske industrije, a više od 28% je smatralo da je koronavirus biološko oružje koje je stvorila kineska vlada. Takva mišljenja utjecala negativno na nošenje zaštitnih maski i cijepljenje. (Romer i Hall Jamieson, 2020). To je bilo zamjetno i u drugim državama svijeta gdje je veliki dio populacije od 15%-37% imalo slična stajališta o coroni te su time bili prijetnja cjelokupnom zdravstvu (Maertens i dr., 2020).

Pandemija Covida-19 pruža nam mnoštvo primjera koji pokazuju kako lažne vijesti mogu negativno utjecati na sposobnost posjedovanja dobrog zdravlja (ili života općenito). Naime, brojni pojedinci koji su, zbog izloženosti dezinformacijama, odbili cijepljenje, tim su činom u slučaju zaraze povećali vjerojatnosti smrtnog ishoda ili težih komplikacija za svoje zdravlje. Lažne vijesti vezane su uz podrijetlo bolesti ili učinkovitost maski ili cjepiva tako su brojnim građanima uskratile ne samo dobro zdravlje (kao funkciju), već i mogućnost imanja dobrog zdravlja (kao sposobnost). Zbog manipulacija i lažnih vjerovanja neki građani nisu mogli iskoristiti mogućnosti koje su im bile na raspolaganju (maske, cjepiva) i zbog toga nisu mogli ostvariti sposobnost zdravlja⁵.

Odaje jeke, koje su ranije u radu definirane, prisutan su problem i u posjedovanju sposobnosti imanja dobrog zdravlja. Kao primjer koji će obuhvatiti sve do sada spomenuto je Facebook grupa pod nazivom *Detoks grupa*. Detoks grupa osnovana je, navodno, oko 2015.

⁵ Da su rasuđivali na osnovi opravdanih informacija, ali su odlučili da im nije stalo do vlastitog zdravlja već da žele fokus staviti na neke druge životne aspekte, njihovo bi zdravlje bilo ugroženo (kao funkcija) ali njihova sposobnost zdravlja ne bi bila dovedena u pitanje. Prisiljavati odrasle građane koji su formulirali autonomne preferencije i svoje izbore temelje na epistemčki opravdanim vjerovanjima uistinu bi bio oblik paternalizma. Međutim, kada građani ne prosuđuju na osnovi opravdanih informacija, njihovo imanje nekih sposobnosti može biti dovedeno u pitanje.

godine, a Facebook je 2020. godine po drugi puta zatvorio kada je brojila čak više od 34 tisuće članova. Sada ona postoji pod nazivom Mršavimo zajedno uz protokol i broji više od 15 tisuća članova, a primarno bavi antivakcerkom propagandom i nadriliječništvom. Glavni administrator stranice promovira kupovinu i korištenje sredstva sličnog izbjeljivaču kao lijek za autizam i mnoge druge bolesti. Točnije, promovira je MMS tj. Miracle Mineral Solution koja navodno čisti probavni trakt od otrova koja se nalaze u cjepivima i crijevnih parazita koji su primarni uzročnik autizma (Index.hr, 2020). Mnogi stručnjaci upozoravali su na štetnost informacija koje su se pronašle u grupi i osporavali dezinformacije koje su se širile iz iste. WHO i HALMED i dalje upozoravaju na štetne posljedice MMS-a i da se proizvodi koji sadrže natrijev klorid, kalcijev hipoklorid ili klor dioksid nisu za oralnu uporabu i te da imaju štetan učinak na zdravlje (HALMED, 2010). Ovo sa sigurnošću možemo okarakterizirati kao lažne vijesti jer jezik koji se koristi za promociju MMS-a oponaša jezik medicinskih članaka i tradicionalnih medija, namjera je obmanuti što veći broj ljudi da bi se na njima ostvarila financijska korist.

Pojedinci koji su izloženi dezinformacijama i koji nisu uspješni u prepoznavanju primjera lažnih vijesti potaknuti su da djeluju na način koji direktno ugrožava njihovo zdravlje. Izloženost lažnim vijestima i njihova nesposobnost da ih prepoznaju kao namjerno lažno kreirane informacije smanjuje njihovu sposobnost da žive zdravo.

4.2 Lažne vijesti i pripadnost

Na listi temeljnih sposobnosti Marthe Nussbaum nalazi se i pripadnost. Nussbaum dijeli sposobnost pripadnosti na dva aspekta: prvi je pripadnost u odnosu života s drugima, briga za druge, interakcija u društvu, sloboda okupljanja i političkog govora. Drugi je samopoštovanje, sloboda od poniženja, odnos prema ljudima kao prema bićima koja posjeduju dostojanstvo, zabranu diskriminacije na osnovi obilježja poput rase, spola, rodnog izražaja, seksualne orijentacije, etničke pripadnosti, religije, kaste ili nacionalnosti (Nussbaum, 2011).

Lažne vijesti imaju veliki utjecaj na ideološku polarizaciju, situacija se gdje mišljenja o nekoj temi ili problemu nalaze na potpuno suprotnim stranama unutar teorijskog spektra (Bakshy i dr., 2015). Unutar ideološke polarizacije, vjerovanja korisnika interneta su poduprijeta i pojačana komunikacijom koja se odvija u zatvorenim sustavima u koje ne prodiru drugačija mišljenja (Bakshy i dr., 2015). To uzrokuje da korisnici interneta postaju radikalniji te se demokracija i socijalna stabilnost narušavaju (Allcott i Gentzkow, 2017).

Primjer toga je Pizzagate, ranije spomenut u radu, gdje su Demokrati optuženi da trguju djecom iz pizzerije u Washingtonu što je uzrokovalo prijetnje smrću i nasilje. Dakle, važno je identificirati karakteristike i mehanizme lažnih vijesti koji utječu na političku polarizaciju kako bi se pronašao sistem prevencije tog fenomena (Guess, Nagler i Tucker, 2019).

Dakle, možemo zaključiti da lažne vijesti facilitiraju polarizaciju i to se često objašnjava kroz to da su korisnici interneta needucirani i/ili lijeni kada trebaju provjeriti izvor neke vijesti koje dijele na društvenim mrežama. No, postoji istraživanje koja podupire tezu da polarizacija, također, uzrokuje širenje lažnih vijesti (Osmundsen, 2021b). Zaključak istraživanja bio je da je osim sposobnosti kritičkog mišljenja i obrazovanja koje građani posjeduju, važan faktor u širenju lažnih vijesti je i motivacija. Motivacija se odnosi na želju da je informacija koju je osoba pročitala istinita i motivacija da tu informaciju podijeli s drugima. Oni koji nemaju sposobnost kritičkog mišljenja i razlikovanja istinite od neistinite informacije neće dijeliti dijeliti ni jedne ni druge vijesti ako ih ona uopće ne zanima. Dakle, emotivna, politička i interesna povezanost je ono što je utječe na to hoće li netko proširiti tu vijest ili neće. Dakle, iako je kritičko mišljenje važno, ono što je primarno u širenju dezinformacija je političko-emotivna motivacija. Već je spomenuta pojava kognitivne pristranosti u kojoj ljudi traže informacije i argumente koji potvrđuju njihove već postojeće stavove i vjerovanja. U situacijama gdje je polarizacija jaka i gdje prevladava političko neprijateljstvo, ljudi imaju još veću potrebu pokazati da je su njihovi stavovi oni ispravni te da su oni u pravu. Kako bi to dokazali oni probiru informacije i odabiru one koji podržavaju njihove ideje i svjetonazore. U slučaju kada postoji kvalificirani znanstveni konsenzus (Baccarini, 2021), ljudi se i dalje neće složiti s time i zbog polarizacije će biti pod još većim pritiskom dokazati da je njihovo mišljenje ispravno. U tim situacijama ne biraju niti ne propituju izvore informacija, već posežu i za lažnim vijestima, samo kako bi dokazali da su u pravu (Osmundsen, 2021a).

Primarni problem grupne polarizacije je u tome što dovodi do tzv. osakaćene epistemologije. To znači da unutar tih grupa formirani stavovi koncentrirani su prema ekstremima bez obzira na kvalitetu argumenata iznesenih unutar rasprave, što dovodi do toga da oni one postaju epistemički labine. Nadalje, te izolirane skupine odbijaju razgovor s neistomišljenicima kako bi sačuvali svoja ekstremna vjerovanja pa zato sve one koji se ne slažu s njima smatraju i portretiraju kao zle i neinteligentne. Uz to, kako bi onemogućile ili barem otežale razgovor članova svoje skupine s drugima, oni izmišljaju nekonvencionalan način izražavanja i novu povijest i alternativne mitove. Taj pristup već je viđen kod određenih sekta, ali ono što je alarmantno je da je takav način izražavanja sve češći i unutar političkog

diskursa gdje se neistomišljenici ocrnjuju i omalovažavaju te se poziva članove skupine da s njima ne komuniciraju (Hardin, 2014). Primjerice, Demokrati tako Republikance nazivaju “glupim bijelcima”, a Republikanci za Demokrate govore da boluju od mentalnih bolesti. Takvo ponašanje dovodi do kreiranja još ekstremnijih stavova tih oponentskih skupina gdje se onemogućava komunikacija koja je neophodna za stabilnost društva (Talissee, 2009).

Sama grupna polarizacija poput one između republikanaca i demokrata često nije problematična zbog same polarizacije već zbog toga što ona stvara nepovjerenje među građanima koji su u suprotnim grupama. Zbog grupne polarizacije narušeno je povjerenje među građanima koji “one druge” sada ne gledaju samo kao neistomišljenike već kao prijetnju sebi i zajednici tj. kao neprijatelja. Stoga, možemo zaključiti grupna polarizacija koja uzrokuje “osakaćenu epistemologiju” koja je prijetnja demokraciji i prijetnja općenitoj pripadnosti građanske zajednice (Cerovac, 2019).

Za svaku funkcionalnu zajednicu, od presudne je važnosti društvena suradnja koja ovisi o povjerenju koje građani imaju jedni prema drugima. U istraživanju koje je provedeno u Španjolskoj i Portugalu zaključeno je da građani reagiraju s drastično manje povjerenja prema onima koji imaju drugačije političke stavove od njih, a sa drastično većim povjerenjem prema onima s kojima dijele političke stavove. To dovodi do grupne polarizacije koja negativno utječe na povjerenje među građanima, a time i na društvenu koheziju koja nije samo vezana uz politiku već uz same temelje zajednice (Martini i Torcal, 2016).

Međutim, mogućnost izgradnje pravičnih temelja suradnje s drugim građanima kao slobodnim i jednakim nije važna samo za političku zajednicu, već i za dobrobit građana koji su njezini članovi. Politička polarizacija pogonjena pomoću lažnih vijesti tako onemogućuje građanima da se brinu o drugima (svojim neistomišljenicima, budući da ih se sustavno prikazuje kao glupe ili zle ljude) i da s njima ostvaruju smislenu interakciju kao sa sebi jednakima. Naposljetku, zašto bi željeli iskreno razgovarati s nekim tko je previše glup da nas shvati, ili je pak zlonamjeran i namjerno će krivo interpretirati naše riječi (Talissee, 2009). U sličnom tonu, kako ćemo se prema drugima odnositi kao prema bićima s ljudskim dostojanstvom ako vjerujemo da smo moralno i epistemički superiorniji od njih? Lažne vijesti često doprinose diskriminaciji i promiču stavove koji potkopavaju građansko prijateljstvo - iako lažne vijesti često jačaju afinitet prema nekoj etničkoj, kulturnoj ili svjetonazorskoj grupi, on kroz polarizaciju i demonizaciju političkih protivnika potkopava građansku sposobnost pripadnosti, koja je pak preduvjet kvalitetnog života ljudskih bića.

4.3 Lažne vijesti i praktično rasuđivanje

U ovom dijelu fokus je također stavljen na sposobnost pod brojem šest, a to je praktični um tj. praktično rasuđivanje koje Nussbaum objašnjava kao mogućnost formiranja koncepcije dobra i mogućnost kritičkog promišljanja u planiranju života (Nussbaum, 2011).

Praktično rasuđivanje je ono koje osobi omogućava da razvije koncepciju dobra, odnosno ideju dobrog života. Ono se razvija u društvu, pa ovisi o međuljudskim odnosima i utječe na sposobnosti. Ovakav sociološki pogled na praktični um u teoriji sposobnosti podrazumijeva da razum razvijamo kroz društvene činove te da je on duboko ovisan o društvu i kulturi, a nejednakosti u društvu koje proizlaze iz društvenih i kulturnih normi direktno će utjecati na sposobnost neke osobe da praktično prosuđuje, pogotovo u ranijim razdobljima života (Austin, 2018).

Anne Austin uvodi termin „objektivne sposobnosti“ koji se odnosi na sposobnosti određene objektivnim uvjetima na razini pojedinca, društva ili okoline. Praktično rasuđivanje potrebno je kako bi osoba birala koju će od svojih objektivnih sposobnosti ostvariti. Autorica uvodi i „djelatne sposobnosti“, termin koji se odnosi na stvarne izbore koje osoba ima kada se uzme u obzir njeno praktično rasuđivanje. Praktično je rasuđivanje stoga ono što hipotetske sposobnosti pretvara u realizirana funkcioniranja (Austin, 2018).

Austin smatra da teorija sposobnosti treba staviti veći naglasak na razvoj praktičnog razuma jer bez njega nema pravednosti, a treba uzeti u obzir da je praktični um „aktivacijski faktor“ između sposobnosti i funkcioniranja. Praktično rasuđivanje je ono što osobi omogućuje da shvati koje izbore uistinu ima, da ima najbolje informacije o svojim izborima i najveću slobodu da između njih odlučuje. Sama prisutnost neke mogućnosti nije dovoljna da kažemo da osoba ima stvarnu slobodu da je odabere jer je za izbor potrebno praktično rasuđivanje. Praktično je rasuđivanje također usko vezano uz problem adaptivnih preferencija jer „uvjetovano rasuđivanje“ (engl. *conditioned reasoning* – ono koje ovisi o vanjskim uvjetima kao što je društvo) isto oblikuje ljudske želje i ciljeve. Dakle, u formativnim godinama kroz socijalizaciju razvijamo vrijednosti koje će kasnije utjecati na naše izbore i način na koji pretvaramo sposobnosti u funkcioniranja (Austin, 2018).

Mogućnosti koje pojedinci posjeduju nisu dovoljan pokazatelj društvene jednakosti, već moramo promatrati na koji način razvijaju preferencije. Sposobnost praktičnog

rasuđivanja koja se razvija unutar društva utječe na preferencije, a na samo praktično rasuđivanje utječu i vanjski faktori, poput dezinformacija, koje sprječavaju njegovo razvijanje. Što više društvo bude imuno na dezinformacije, to će sposobnost razvijanja praktičnog mišljenja biti manja. To stvara opasnost za pravedno društvo jer društvo koje ne razlikuje istinite od neistinitih informacija ne može razviti jednu od primarnih sposobnosti (praktičnog rasuđivanja) koja je nužna za potpunu slobodu djelovanja.

Martha Nussbaum u svojoj knjizi *Women and Human Development* raspravlja o tome kako adaptivne preference utječu na razmišljanje žena pa time i na razvoj njihovih temeljnih sposobnosti, posebice praktičnog rasuđivanja. Primjeri koje navodi su vezani uz dvije žene, Vasanti i Jayamma. Primarni problem u Vasantijevinom životu bilo je obiteljsko nasilje koje je trpjela od muža alkoholičara. Zbog toga što je alkohol često katalizator u ovakvim slučajevima, nekoliko država u Indiji su uvele prohibiciju, no taj zakon se nije pokazao uspješan. Muž je nakon što je sav novac propio, podlegao se vazektomiji za koju je dobio određenu svotu novaca od države. Država ja plaćala sterilizaciju kao dio inicijative za kontrolu broja stanovnika. Vasanti, stoga, nije mogla imati djece što je narušilo njezino pravo izbora, a i žene koje su živjele u braku bez djece su bile sklonije podlijezati obiteljskom nasilju (Nussbaum, 2000). Vasanti je nakon što je izašla iz nasilnog braka shvatila koliko je tjelesni integritet kao sposobnost važan i trudi se to znanje prenijeti i na druge žene unutar svoje zajednice koje se suočavaju s istim problemima. Ona je, za razliku od drugih žena iz svoje zajednice, imala prednost što je njezina obitelj bila spremna primiti je nazad. Mnoge druge koje se odluče otići iz nasilnog braka završe na cesti i prisiljene su prostituirat se kako bi preživjele. Vasanti je od obitelji dobila pozajmicu da kupi šivaću mašinu, a uz pomoć SEWE⁶ dobila je pozajmicu da otplati dug svojoj braći (Nussbaum, 2000).

No, dok je bila u braku, kao i mnoge žene, smatrala je da je dio ženinog života da bude ovisna o mužu i da je privilegija što joj on pruža dom. Ona nije bila svjesna da je takvo stanje direktno kršenje njezinih prava. Ono na što Nussbaum želi ukazati ovim primjerom, a i svojim teorijskim pristupom, je da je krivo da postoji preferenca koja ide ruku pod ruku s nasiljem i da se pod krinkom paternalizma ne trebaju opravdavati prakse koje navodno štite tjelesni integritet.

Sljedeći primjer koji Nussbaum navodi je primjer Jayamme, žene koja se zalagala za tjelesni integritet, ali nije shvaćala da se njezina prava ne poštuju i unutar diskriminatorne strukture plaća i one koje se ticala raspodjele prihoda u obitelji. Primjerice, žene su bile manje

⁶ Self-Employed Women's Organization

plaćene za teže poslove i nisu mogle napredovati. No, za nju je to bilo tako kako je jer je oduvijek bilo tako te se nije ni uzrujavala jer je smatrala da se te stvari ne mogu promijeniti. Nije se uzrujavala ni kada je muž trošio svoju zaradu isključivo na sebe, a ona je sa svojom morala održavati sebe i djecu, te osim svog posla, obavljati i kućanske poslove. Ona osim što nije znala svoja prava, ona nije ni imala osjećaj da je to što se događa u njezinom životu nešto loše (Nussbaum, 2000).

Posljednji primjer koji Nussbaum navodi je primjer žene iz Andhra Pradesha koja je bila neuhranjena, a njezino selo nije imalo pristup pitkoj vodi. S obzirom da te žene iz tog sela nisu poznavale ništa bolje, nisu se ni bunile zbog svoje loših životnih prilika te nisu smatrale da su neuhranjene niti da žive u nehigijenskim uvjetima. Nakon što je na snagu nastupio program za podizanje svjesnosti počele su se zalagati za svoja prava unutar lokalne zajednice te su tražile posjete doktora, pitku vodu i struju (Nussbaum, 2000). Ono što možemo zaključiti je da postoje preference koje nisu utemeljene na pravdi i dobroti već su stvorene u nepovoljnim uvjetima, uvjetima gdje vlada nepravda i neznanje. Te preference nazivaju se adaptivnim preferencijama.

Ovi primjeri nam pokazuju da, kada donosimo odluke ili formuliramo preferencije (svjesno ili nesvjesno), uvelike ovisimo o informacijama koje su nam na raspolaganju. Jayamma i Vasanti ne mogu dobro praktično rasuđivati jer ih se zavarava i njima se manipulira - to čini cijela kultura njihovog sela, svi koji im govore da trebaju slušati muševu i da je normalno da žene zarađuju manje od muškaraca. Na sličan način, lažne vijesti pretpostavljaju manipuliranje ljudima - serviraju im se lažne informacije kako bi ih se navelo da donesu zaključak koji netko drugi želi (npr. da kupe neki proizvod, da bojkotiraju neku političku stranku...). Ljudi koji su kontinuirano izloženi lažnim vijestima zbog toga gube dio autonomije u rasuđivanju i oštećena im je sposobnost praktičnog rasuđivanja jer je njihovo rasuđivanje manipulirano od strane drugih.

Zamislimo osobu koja odrasta u Njemačkoj kasnih 1930-ih godina, te je svakodnevno izložena pseudoznanstvenim teorijama koje lažnim vijestima šire u društvu. Ukoliko osoba nije razvila napredne mehanizme obrane od lažnih vijesti (ali čak i ako jest, budući da istraživanja pokazuju da lažne vijesti imaju učinak na naše odlučivanje čak i kada znamo ili potvrdimo da je informacija lažna), ona neće moći autonomno promišljati o brojnim pitanjima vezanim uz rasnu pripadnost. Primjerice, ta će osoba imati problema njegovati prijateljski odnos s Židovom (ovdje ne govorimo o građanskom prijateljstvu, nego o tradicionalnom prijateljstvu između dvije osobe) budući da će razmišljanje te osobe biti manipulirano kroz lažna vjerovanja kojima je izložena (Ferretti, 2018). Alternativno (i značajno benignije),

zamislimo mladu osobu koja odlučuje svoj džeparac utrošiti na igraću konzolu koja će odgovarati potrebama i interesima te osobe. Ako je osoba svoj odabir donijela na osnovi dezinformacija, lažnih medijskih izvještaja koji su plasirani kako bi potaknuli prodaju nekog proizvoda, promišljanje i rasuđivanje te osobe će biti izmanipulirano i konačna odluka neće biti rezultat autonomne deliberacije te osobe. Drugim riječima, osoba neće moći autonomno prosuđivati niti donositi odluke o tome što želi činiti i biti budući da se u tom prosuđivanju poziva na premise koje su joj nametnute s ciljem manipulacije.

Dosadašnja analiza nam pokazuje kako lažne vijesti mogu štetno utjecati na neke od temeljnih ljudskih sposobnosti s liste Marthe Nussbaum: ugrožene su naše sposobnosti zdravlja, pripadnosti i praktičnog rasuđivanja. Ovo implicira da lažne vijesti mogu imati štetan utjecaj na kvalitetu života pojedinaca, a ne samo na političku zajednicu u kojoj se širi. U posljednjem poglavlju preostaje vidjeti što se može učiniti da bi se ove temeljne sposobnosti zaštitile te na kome je primarna dužnost djelovanja kako bi se spriječio razoran učinak lažnih vijesti na dobrobit građana.

5. Regulacija lažnih vijesti

Nakon što smo u prethodnim poglavljima pokazali što su to lažne vijesti, teorija sposobnosti i na koji način lažne vijesti utječu na pojedine sposobnosti, u ovom ću poglavlju opisati kako spriječiti njihovo širenje. U ovom radu navodimo dva moguća načina reguliranja lažnih vijesti, a to su (1) edukacija i individualna samoregulacija te (2) regulacija platforma i vladina regulacija.

5.1 Edukacija i individualna samoregulacija

Utjecati na širenje lažnih vijesti, kao i na štetni utjecaj koji one imaju na živote građana, moguće je i prije i nakon što su pojedinci s njima stupili u kontakt. Nakon što se pojedinac susreo s dezinformacijom i pripisao joj veću epistemičku vrijednost nego što bi trebao, praksa je ukazati na netočnost informacije ili na nepouzdanost izvora te objasniti i prezentirati točnu informaciju. Riječ je o reaktivnoj intervenciji u kojoj se štetni utjecaj lažne vijesti pokušava ukloniti nakon što je pojedinac već (do određene razine) u nju povjerovao. S druge strane, na širenje i utjecaj lažnih vijesti može se djelovati i prije nego što je pojedinac s njima došao u susret. Kroz preventivnu intervenciju nastojimo razviti sposobnosti kritičkog razmišljanja kod pojedinaca, uputiti ih u pouzdane izvore informacija i educirati ih tako da lakše i uspješnije otkrivaju i odbacuju lažne vijesti. U nastavku ovog dijela izložit ću glavne prednosti, ali i glavne nedostatke ova dva pristupa te utvrditi da, iako značajno doprinose sprečavanju širenja lažnih vijesti, ova dva pristupa nisu dovoljna.

Reaktivni pristup je izrazito jednostavan i naoko ekonomičan pristup borbi protiv dezinformacija. Nakon što uočimo da je neka dezinformacija prisutna i širi se unutar zajednice, pokrećemo kampanju izlaganja činjenica i dokaza koji pokazuju da informacija koja kola nije istinita, odnosno još i više, da je stvorena s ciljem zavaravanja i manipulacije. Prividna ekonomičnost ovog pristupa sadržana je u ideji da ne trebamo reagirati na svaku potencijalnu lažnu vijest niti trebamo preventivno djelovati na sve građane - dovoljno je da usmjerimo naš rad na javno opovrgavanje onih najopasnijih i najbrže širućih dezinformacija. Osim pružanja sadržajnih razloga za odbacivanje dezinformacije, možemo direktno napasti logičke pogreške u samoj dezinformaciji ili pak dovesti u pitanje pouzdanost izvora koji je stvorio dezinformaciju. Razni servisi koji se bave provjerom pouzdanosti i točnosti

informacija u javnoj sferi djeluju na ovaj način: uočavaju koje su lažne vijesti najopasnije te građanima daju sadržajne razloge za odbacivanje vjerovanja utemeljenog na tim vijestima. Pretpostavka je da će građani, jednom kada su izloženi boljim argumentima i dokazima, moći prepoznati lažnost dezinformacije i u skladu s time promijeniti svoja vjerovanja.

Iako naoko učinkovit, broja istraživanja pokazuju kako ljudima nije dovoljno pružiti dobre argumente i dokaze kako bi promijenili svoje mišljenje i uvidjeli da su u krivu (Ecker, 2022). Za početak, teško je uopće detektirati koji su ljudi zahvaćeni nekom dezinformacijom, a još je teže osmisliti sredstva kojima ćemo baš tim ljudima predstaviti relevantne argumente i dokaze protiv vjerovanja koja su prihvatili. Naime, izgleda da su upravo građani koji su najskloniji priklanjanju dezinformacijama ujedno i oni do kojih je najteže doći s provjerenim informacijama i čvrstim dokazima (Waisbord, 2020). Tome svakako doprinose i algoritmi društvenih mreža koji uzrokuju epistemičke pojave poznatu kao odaje jeke, u kojima se korisnici uglavnom susreću s istomišljenicima i nisu u prilici da njihova vjerovanja budu podvrgnuta preispitivanju i potencijalno ispravljena (De Blasis 2019).

Nadalje, čak i kada uspijemo građanima koji su neko od svojih vjerovanja izgradili na dezinformacijama pružiti dobre argumente i dokaze za odustajanje od tog vjerovanja, nema garancije da će oni to i učiniti. Pojedinci često argumente koji navode na promjenu mišljenja vide kao napad na vlastiti identitet, promjenu vjerovanja prate negativne emocije pa će pojedinci radije ostajati pri vjerovanjima koja imaju, a uz to pojedinci često nisu u mogućnosti prepoznati dobre argumente, čak ni kada su im direktno izloženi, već će radije dovesti u pitanje pouzdanost informacija koje donose velike medijske kuće nego one koje daju obskurni internetski portali (Ecker, 2022). Istraživanja pokazuju da su ljudi neskloni mijenjati svoja razmišljanja, čak i kad im se jasno pokaže da su ista utemeljena na neistinama (Waisbord, 2020).

Dakle, čak i ljudi koji su, nakon što su im predočene dodatne informacije i relevantni dokazi, svjesno odustali od vjerovanja utemeljenih na dezinformacijama koja su ranije imali, i dalje ostaju pod značajnim utjecajem tih vjerovanja. Primjerice, građani koji su prvo povjerovali kako cjepiva uzrokuju autizam, a zatim su (suočeni s čvrstim razlozima koji govore suprotno) deklarativno odustali od toga vjerovanja, i dalje će imati nižu tendenciju da cijepu vlastitu djecu. Iako deklarativno ne vjeruju da cjepiva uzrokuju autizam i odbacuju istraživanje koje je izvršio Andrew Wakefield, njihovo vjerovanje da su cjepiva sigurna je poljuljano, iako i sami tvrde da informacija o cjepivima koja uzrokuju autizam nije istinita. Ullrich Ecker (2022) ovu pojavu naziva efektom kontinuiranog utjecaja - čak i nakon što smo neki iskaz prepoznali kao misinformaciju, vjerovanja koja smo izgradili na temelju te

dezinformacije i dalje će biti prisutna u našem prosuđivanju. Ovi ozbiljni nedostaci pokazuju da reaktivni pristup ne daje dovoljno dobre rezultate, te se treba kombinirati s drugim pristupima kako bi uspješno izbjegli ili barem smanjili štetu koju lažne vijesti nanose dobrobiti pojedinaca.

Preventivni pristup podrazumijeva da se na građane djeluje prije nego što su izloženi lažnim vijestima. Cilj je unaprijediti njihovo kritičko prosuđivanje i razviti sposobnost uočavanja dezinformacije kako bi se spriječilo da one uopće postanu temelj vjerovanja koja pojedinac ima. Preventivni pristup ima nekoliko prednosti. Prvo, ako kroz kvalitetnu edukaciju građana osiguramo da imaju što veći broj istinitih vjerovanja, smanjit ćemo vjerojatnost da građani prihvate dezinformacije koje se ne slažu istinitim vjerovanjima koja već imaju. Dobro poznati kognitivni mehanizmi traže koherenciju u vjerovanjima pojedinca, i što je šira i informiranija naša mreža istinitih vjerovanja, to će teže u nju ulaziti dezinformacije.

U aktualnim okolnostima, postoje prepreke za napredak kritičkog prosuđivanja. Danas se sve više suočavamo s negativnim utjecajima digitalnog miljea koji nas svakodnevno okružuje. Primjerice, neke od posljedica su: smanjena koncentracija na pojedinačne aktivnosti, kombiniranje različitih uređaja/sadržaja/aplikacija istovremeno i brzo prebacivanje s jedne aktivnosti na drugu. Mogli bismo reći da smo usavršili razinu multitaskinga, ali trebamo se zapitati koliko taj multitasking doprinosi našoj kvaliteti života. Potreba za sve većom količinom sadržaja kojom prolazimo brže no ikad prije, dovodi do problema s održavanjem koncentracije na aktivnost kojom se bavimo. Manjak koncentracije dovodi pak do razvijanja navika koje ugrožavaju razvoj sposobnosti kritičkog mišljenja koja je neophodna za analizu informacija s kojima se svakodnevno susrećemo na internetu i društvenim mrežama.

Ipak, potreban je trud za poticanje kritičkog mišljenja budući da je onu nužno i neophodno jer, ako ne treniramo mišljenja kroz edukaciju ili vježbu, ona mogu postati iskrivljena i pristrana. U digitalnom dobu, razvoj kritičkog mišljenja neophodan je za stvaranje i odgajanje mislilaca koji se ne boje novih ideja, sudjeluju u dijalogu, uviđaju tuđe perspektive i na taj način pomažu u razvijanju svoje zajednice (De Blais, 2019).

Iz navedenih razloga, neki filozofi smatraju da bi poučavanje vještina poput skepticizma i intelektualne poniznosti u osnovnoj i srednjoj školi uzrokovalo smanjenje mogućnosti da na ljude utječu dezinformacije. Postoje i empirijski dokazi koji podupiru tvrdnje da je učenje o kritičkom mišljenju rješenje problema dezinformacija. (Brown, 2019). Način edukacije bio bi, primjerice, upozoriti ljude na netočnost neke informacije prije nego

ona uopće dođe do njih i objasniti im na koji način bi ta dezinformacija mogla biti zavaravajuća. Van der Linden i Jon Roozenbeek osmislili su igru koja simulira društvenu mrežu i uči ljude razlici između legitimnih informacija i lažnih vijesti. Isti znanstvenici su osmislili i sličnu igru za vrijeme krize korona virusom gdje igrača stavlja u poziciju onog koji širi lažne vijesti i educira o korištenju teorija zavjere, emotivnog jezika i lažnih eksperata kako bi se nekoga zavaralo (gusmanson.nl, n.d.). Rezultati su pokazali da igranje takve igre pojačava sposobnost prepoznavanja dezinformacija, ali daljnje istraživanje je pokazalo da ono naučeno blijedi dva mjeseca nakon igranja igre pa ona nije dovoljan mehanizam u obrani protiv lažnih vijesti. (Maertens, i dr., 2020). Organizacije koje se bave medijskom pismenosti (News Literacy Project i First Draft) osmislile su četrnaest predavanja na temu teorija zavjera i informacija u kojima objašnjavaju i psihološku stranu istih te obrađuju teme poput pristranosti potvrdi, kognitivne disonance i slično. Oko 200 000 učenika srednjih i osnovnih škola završile su taj tečaj i na taj način postali otporniji prema lažnim vijestima (Abrams, 2021). Dakle, možemo zaključiti da bi implementacija takvih mehanizama pridonijela smanjenju vjerovanja i širenja dezinformacija, a cijena tog modela je niska pa time i izvediva.

Međutim, i preventivni pristup ima svojih nedostataka. Ljudi imaju duboke tendencije koje ometaju samoregulaciju. Na primjer, lažne vijesti se često objavljuju na relativno nepoznatim stranicama, a psihološka studija sugerira da ljudi kada znaju malo o izvoru informacija, često informacije tretiraju kao provjerene (Rapp, 2016) ili čak inicijano kategoriziraju informaciju kao dezinformaciju, ali onda kasnije tu informaciju pogrešno pripišu nekom povjerljivom izvoru i rekategoriziraju je kao istinitu (Brown, 2021). Također, algoritam društvenih mreža je takav da što više osoba konzumira lažne vijesti, to mu ih više algoritam nudi čak i ako osoba to ne želi. Još jedan od razloga zašto samoregulacija nije optimalan pristup je jer ljudi najčešće traže dokaze koja podupiru mišljenja koja već imaju, a ne za ona koja nemaju i tako ni ne mogu promijeniti svoja lažna vjerovanja utemeljena na dezinformacijama. Nadalje, ljudi imaju *bias blind spot* tj. “slijepu točku pristranosti”, što znači da sebe smatraju manje podložnima kognitivnim predrasudama nego prosječnu osobu ili nekoga u svojoj okolini te zato ne traže informacije koje su u kontradikciji s njihovim vjerovanjima (Brown, 2021).

Do sada smo svjedočili raznim pokušajima borbe protiv lažnih vijesti i dezinformacija. Od edukacije do promocije činjenica, svi su nailazili na probleme i zapreke. Jedan od problema je da edukacija ne zahvaća često velik broj ljudi, a pogotovo ne one koji su osjetljivi na dezinformacije. Uz to, čak i kada se ljudima pruže ispravne informacije one na njih ne djeluju jer ljudi često ne žele odbaciti svoja vjerovanja makar im pokazali da su utemeljena na

neistinama. To nam daje naznaku da rješenje ovog problema neće biti jednostavno ni brzo te će zahtijevati uključenost cijele zajednice, od znanstvenika i stručnjaka preko medija do svakoga od nas. Štoviše, to upućuje da ćemo za rješenje ovog problema trebati i neki oblik državne regulacije informacijske sfere budući da edukacija i individualna samoregulacija ne uspijevaju zaštititi dobrobit građana od štetnih utjecaja lažnih vijesti.

5.2 Regulacija platformi i vladina regulacija

Dva su glavna regulativna pristupa koje država može primijeniti u nastojanju sprečavanja širenja lažnih vijesti. Prvo, država može regulaciju usmjeriti prema medijima kojima se dezinformacije šire, odnosno može usvojiti zakone koji će kažnjavati medijske kuće, društvene mreže i druge platforme ukoliko one ne provedu radnje potrebne za suzbijanje širenja dezinformacija. U ovom slučaju država ne kažnjava autore dezinformacija, već medije koji su omogućili da se preko njih šire obmanjujuće vijesti. Drugo, država može regulaciju usmjeriti prema građanima ili pravnim osobama koje stvaraju i šire dezinformacije. Društvene mreže, medijske kuće i drugi posrednici tako se ne smatraju odgovornima za dezinformacije koje drugi akteri preko njih šire, već se represivne mjere usmjeravaju na one koji kreiraju i rade na širenju obmanjujućih vijesti.

Prvi pristup podrazumijeva regulaciju platformi kojima se lažne vijesti i druge dezinformacije šire, kao što su društvene mreže i drugi mediji koji omogućavaju građanima da kreiraju ili dijele vijesti. Ovim se pristupom odgovornost za sprečavanje širenja dezinformacija prebacuje na vlasnike društvenih mreža, koji moraju smisliti načine kojima će osigurati da njihovo vlasništvo ne služi kao poligon za stvaranje i distribuciju dezinformacija. Prividna prednost ovog pristupa je što se država ne bavi direktnom cenzurom niti vrši represiju prema građanima, već kroz složenu regulativnu strukturu delegira druge da to rade za nju. Međutim, ideja prebacivanja čitave odgovornosti na vlasnike društvenih mreža izgleda problematično. Zašto bi odgovornost trebali snositi oni koji su pružili neutralan prostor za slobodnu komunikaciju među građanima, a ne sami građani koji stvaraju i šire dezinformacije? Ako na gradskom trgu netko drži transparent koji sadrži lažne informacije, hoćemo li za to optužiti arhitekta koji je izgradio trg? Sama funkcija trga je da je to mjesto za iznošenje stavova, a za iste smatramo odgovorne ljude koji ih iznose, a ne arhitekta. Kako bilo, ova analogija je manjkava iz razloga što na društvenim mrežama postoje algoritmi koji utječu na informacije kojima će osoba imati pristup. Poznato je kako društvene mreže stvaraju odaje jeke tako što pojačavaju online komunikaciju među istomišljenicima, dok od korisnika

skrivaju informacije koje objavljuju njegovi neistomišljenici. Štoviše, kroz sustave praćenja online navika svojih korisnika, društvene mreže mogu izraditi izrazito detaljne i individualizirane planove oglašavanja, koji ne zahvaćaju samo oglašavanje proizvoda već i plaćene oglase kroz koje se šire informacije, vijesti i političke poruke. Analogija s trgom tako nije potpuna, budući da društvene mreže zbog ovih algoritama više nalikuju trgu koji je namjerno oblikovan na način da potiče polarizaciju, stvaranje odaja jeke i širenje dezinformacija. Kompanije bi mogle na nekoliko način limitirati širenje online dezinformacija. Prva i ujedno najmanje paternalistička opcija je postojanje mogućnosti da se korisnicima pruži kontekst i izvor informacije kojoj su izloženi. Ova se mjera već primjenjuje na više društvenih mreža, primjerice kroz obavezu da se prilikom svake plaćene objave ili oglasa objavi i tko je platitelj. Identitet platitelja provjerava sama društvena mreža provjeravajući osobne i financijske podatke. Iako djelomično korisna, ova mjera po sebi nije dovoljna budući da većina korisnika neće provjeravati vjerodostojnost i pouzdanost privatnih i pravnih subjekata koji su platili neku objavu, pogotovo kada se njihov identitet pokušava sakriti preko tvrtke posrednika.

Druga opcija je implementacija onog ono što su Twitter i Facebook već napravili, a to je *fact checking* tj. provjera činjenica koje provjerava treća strana i označava dezinformacije kao lažne vijesti. U ovom se slučaju vijesti ili objave označene kao dezinformacije ne uklanjaju s društvenih mreža (osim ukoliko, uz svoju netočnost, ne krše i neki drugi zakon, primjerice zakone o sprečavanju govora mržnje), ali svi koji su im izloženi uz objavu dobivaju i objašnjenje zašto su nezavisni stručni izvori tu objavu označili kao dezinformaciju. Primjer ovakog pristupa uključivao bi preusmjeravanje korisnika prema kvalitetnim informacijama kada se susreću s objavama označenim kao dezinformacije. Primjerice, može biti praksa da se, kada se za vrijeme pandemije koronavirusa širila dezinformacija da ulje origana pomaže u borbi protiv virusa, pri svakom pretraživanju Twittera koje je sadržavalo hashtag koji je bio povezan s koronavirusom korisnik usmjeravao na stranicu od Centra za kontrolu i prevenciju bolesti (Brown, 2021).

Druga opcija, nažalost, također nailazi na nekoliko ozbiljnih problema. Tu je bojazan da će korisnici očekivati da su sve dezinformacije označene kao lažne vijesti, što će rezultirati time da će one koje nisu označene biti lakše shvaćene kao "istinitije" nego prije (Pennycook i dr., 2020, citirano u Brown, 2021). Uz to, problem ove opcije je i što je premalo zaposlenih koji provjeravaju sadržaj, a sadržaja koji bi se trebao evaluirati je previše. Kako bi se to razrješilo korporacije bi se trebale oslanjati na prijave sadržaja od strane korisnika koje bi mogle biti pristrane i netočne.

Treća je opcija obvezati društvene mreže da promjene algoritme kojima stvaraju odaje jeke, doprinose polarizaciji i olakšavaju širenje lažnih vijesti. Uz to, mogućnost je i ograničiti preciznost plaćenih oglasa kako bi se spriječilo da korisnici budu kontinuirano izloženi istom tipu plaćenog sadržaja. Takva target oglašavanja često se koriste dezinformacijama koje onda plasiraju skupini ljudi koja će najvjerojatnije povjerovati u njih, a kada bi se ista zabranila, riješio bi se problem usmjerenog širenja dezinformacija. Iako ove mjere zvuče obećavajuće, u praksi još nisu isprobane. Društvene mreže nisu sklone poduzimanju mjera koje bi mogle naštetiti njihovom poslovanju koje se uvelike oslanja na promoviranje i oglašavanje čak i kada ono sadrži dezinformacije. Uz to, ovaj tip zabrane ne bi riješila problem širenja lažnih vijesti u zatvorenim prostorima poput WhatsApp grupa koje su, također, vrlo opasne (Brown, 2021).

Drugi regulatorni pristup kojim se može utjecati na smanjenje širenje dezinformacija bazira se na vladinom djelovanju. Taj pristup smatra se najkontroveznijim jer čim se koriste zakoni da bi se reguliralo širenje informacija postoji mogućnost da će ih vlasti zloupotrebjavati i da će doći do cenzure. Unatoč tome, neke zemlje zapadne Europe odabrale su ovaj pristup. U Njemačkoj država kažnjava s 57 milijuna eura novčane kazne društvene mreže koje ne uklanjaju ilegalan sadržaj i lažne vijesti (Eddy i Scott, 2017). U Francuskoj su u 2018. donijeli zakon koji ovlašćuje sudce da nalože uklanjanje dijelova obmanjujućeg sadržaja s društvenih mreža tri mjeseca prije izbora, a taj zakon je bio kritiziran od strane senata da krši pravo na slobodu govora (Young, 2018). Poznat je i slučaj teoretičara zavjera Alexa Jonesa koji je dobio kaznu od 49,3 milijuna dolara zbog širenja lažnih vijesti o masakru u Osnovnoj školi Sandy Hook u američkoj saveznoj državi Connecticut (BBC, 2022).

Dva su glavna prigovora koji se upućuju ovom pristupu. Prvo, budući da direktna regulacija i kažnjavanje širitelja lažnih vijesti od strane države traži sudske procese koji će se provoditi protiv građana, postoji opravdana bojazan da će ovaj pristup biti spor, skup i neučinkovit (Eddy i Scott, 2017). Drugi prigovor izlažu zastupnici gotovo neograničenog prava na slobodu govora koji smatraju da je vrijednost govora derivirana iz sposobnosti da se promiče istina. S obzirom na to da dezinformacije i lažne vijesti ne promiču istinu, to nam daje razloga da vjerujemo da oni nisu dio govora za koji bi se zalagali u liberalnim demokracijama. No, taj argument neće prihvatiti sljedbenici J.S. Milla koji će koji smatraju da istina postaje vidljiva kada ne reguliramo govor (Mill, 1977).

6. Zaključak

Digitalno doba uvelike je promijenilo način na koji ljudi dolaze do informacija o svijetu koji ih okružuje. U prošlosti, glavni izvor informacija bili su tradicionalni mediji, dok je danas primarni izvor informacija internet, točnije društvene mreže. One su na jednostavan način dostupne većini i to, uglavnom, uvijek i svugdje. Osim što primamo informacije putem interneta, imamo mogućnost stvarati ih i distribuirati, pa svaki put kada nešto “likeamo”, “shearamo” ili komentiramo utječemo na klimu digitalnog društva. Stoga je jasno zašto moramo razvijati sposobnost razlikovanja istinitih od neistinitih informacija, točnije, istinite od lažnih vijesti. To razlikovanje često ugrožavaju različiti faktori: od botova, trolova i algoritama društvenih mreža koji uzrokuju odaje jeke i filter balone do vlastitih kognitivnih pristranosti koje nas ometaju u stvaranju opravdanih vjerovanja. Iza lažnih vijesti uvijek stoje jedna od dvije primarne motivacije, a to su ideološka ili financijska. Dakle, lažne vijesti ili donose financijsku dobit i/ili promoviraju neke specifične ideje diskreditirajući druge. O kojoj god da motivaciji govorimo, u lažne vijesti se ulaže puno truda kako bi one izgledale vjerodostojno te zavarale čitatelje i proizvele željeni učinak.

U raspravi o štetnosti lažnih vijesti već je navedeno na koji način one utječu na političku zajednicu, a to je da sprječavaju građane da donesu dobre demokratske odluke, povećavaju politički antagonizam, potiču ponašanje koje dovodi do štete i ozljede drugih te potkopavaju kolektivnu autonomiju i grupni suverenitet. U ovom radu, u trećem poglavlju, pokazano je da osim što lažne vijesti negativno utječu na političku zajednicu, one negativno utječu i na pojedinca koji im je izložen. No, da bi mogli evaluirati utjecaj pojave fake newsa na kvalitetu života ljudi, važno je odabrati i teoriju dobrobiti pomoću koje ćemo i izmjeriti taj štetni utjecaj. Kao relevantni teorijski okvir korištena je teorija sposobnosti Marthe Nussbaum koja obuhvaća listu od deset temeljnih sposobnosti koje pojedinac treba posjedovati kako bi živio život vrijedan življenja. Ova teorija pokazala se primjerenijom za procjenu štetnog utjecaja lažnih vijesti na pojedinca od onih pristupa koji su fokusirani na sreću i raspodjelu resursa.

Treći, ujedno i najvažniji dio ovog rada fokusiran je na tri sposobnosti s liste Marthe Nussbaum na koje direktno i štetno utječu lažne vijesti. U te tri sposobnosti spadaju zdravlje, pripadnost i praktično rasuđivanje. Sposobnost posjedovanja dobrog zdravlja danas je ozbiljno ugrožena lažnim vijestima. Za vrijeme koronavirusa svi smo bili svjedoci ogromne

količine dezinformacija koje su kružile društvenim mrežama i sijale sumnju u medicinske stručnjake te pritom ugrožavale živote svakoga od nas. Sposobnost pripadnosti je, također, ugrožena lažnim vijestima jer one uzrokuju društvenu polarizaciju koja uz osakaćenu epistemologiju dovodi do formiranja ekstremnih stavova i nemogućnost argumentirane rasprave i razmjene mišljenja, što dovodi do društvene degradacije. Osim toga, lažne vijesti negativno utječu i na sposobnost praktičnog rasuđivanja jer kada su ljudi konstantno izloženi izmanipuliranim i netočnim informacijama oni gube mogućnost autonomnog rasuđivanja.

S obzirom na to da je jasno pokazano da lažne vijesti nepovoljno utječu na zajednicu, ali i na pojedinca, nužno ih je regulirati. Regulacija lažnih vijesti je moguća kroz edukaciju i individualnu samoregulaciju, ali i kroz vladinu regulaciju i regulaciju platformi. Konkretnog zaključka o tome koji bi način bio najbolji nema jer primjenjivost modela ovisi o specifičnim društveno- političkim značajkama svake zajednice. Osobno smatram da bi razvoj sposobnosti kritičkog mišljenja kroz edukaciju bio najbolji prvi korak u obrani protiv lažnih vijesti. Osim što kritičko mišljenje pomaže da ljudi ne budu dezinformirani, ono im pomaže i drugim aspektima života te je stoga važno i vrijedno.

Sada kada smo dio globalne zajednice, posjedujemo moć, ali i odgovornost kada dijelimo informacije koje utječu na druge ljude. Cilj koji bismo si kao društvo trebali postaviti je stvaranje informiranih, osviještenih i samostalnih pojedinaca koji su sposobni formulirati vlastito mišljenje na temelju relevantnih činjenica. Iz tog razloga moramo se pobrinuti da informacije koje formiraju mišljenja zajednice i pojedinaca budu provjerene i točne.

7. Literatura

1. Abrams, Z. (2021). *Controlling the spread of misinformation*. [online] American Psychological Association. Dostupno na: <https://www.apa.org/monitor/2021/03/controlling-misinformation>. [Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
2. Accountablejournalism.org. (2022). *Accountable Journalism*. [online] Dostupno na: <https://accountablejournalism.org/ethics-codes/standards-and-values#:~:text=The%2010%20Absolutes%20of%20Reuters%20Journalism&text=Alw,ays%20correct%20an%20error%20openly>. [Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
3. Alkire, S. (2016) *Introduction to Capability Approach*. [Predavanje]. Summer School On Multidimensional Poverty Analysis, OPHY, Peking, 1.-14.8.2016. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=fhzD-yCJvfM&t=2858s>. [Posjećeno: 7. srpnja 2022.]
4. Alkire, S.(2008) The Capability Approach to the Quality of Life, OPHI Research in Progress. Dostupno na: <https://tinyurl.com/42sh9w7j> [Posjećeno: 29. kolovoza 2022.]
5. Allcott, H. i Gentzkow, M. (2017). Social Media and Fake News in the 2016 Election. *Journal of Economic Perspectives*, [online] 31(2), str. 211–236. doi:10.1257/jep.31.2.211. [Posjećeno: 19. rujna 2022]
6. Armstrong, G.M., Gurol, M.N. i Russ, F.A. (1983). A Longitudinal Evaluation of the Listerine Corrective Advertising Campaign. *Journal of Public Policy & Marketing*, 2(1), pp.16–28. doi: 10.1177/074391568300200102.[Posjećeno: 14. listopada 2022.]
7. Austin, A. (2017). Turning Capabilities into Functionings: Practical Reason as an Activation Factor. *Journal of Human Development and Capabilities*, [online] 19(1), pp.24–37. doi:10.1080/19452829.2017.1364225.[Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
8. Baccharini, E. (2021). Epistemic Democracy, Political Legitimacy, and Reasonable Pluralism. *Units.it*. [online] doi:1825-5167.
9. Bakshy, E., Messing, S. i Adamic, L. (2015). Exposure to ideologically diverse news and opinion on Facebook. *Science*, 348(6239), pp.1130–1132. doi:10.1126/science.aaa1160.[Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
10. *BBC News* (2022). Alex Jones to pay extra \$473m damages over ‘fake Sandy Hook’ claim. [online] Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-63592386>. [Posjećeno 20. listopada 2022].

11. Berger, J. (2012). *What Makes Online Content Viral?* - Jonah Berger, Katherine L. Milkman, 2012. [online] Journal of Marketing Research. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1509/jmr.10.0353> [Posjećeno: 18. rujna 2022.]
12. Binder, C. (2019). Cultural Diversity and the Capability Approach. *Agency, Freedom and Choice*, pp.105–127. doi:10.1007/978-94-024-1615-2_6.
13. Brown, É. (2021). Regulating the spread of online misinformation. U: Hannon, M. i de Ridder, J. (ur.) *The Routledge Handbook of Political Epistemology*. London: Routledge, str. 214-255.
14. Burki, T. (2019). Vaccine misinformation and social media. *The Lancet Digital Health*, [online] 1(6), pp.e258–e259. doi:10.1016/s2589-7500(19)30136-0.
15. Casad, B. J. Confirmation bias. Definition, Background, History, & Facts. Britannica. (2022). U: *Encyclopædia Britannica*. [online] Dostupno na: <https://www.britannica.com/science/confirmation-bias> [Posjećeno: 1. srpnja 2022.]
16. Cerovac, I. (2019). The Epistemic Value of Partisanship, *Croatian Journal of Philosophy*, [online] 19(55), str. 99-118. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/253597> [Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
17. Cerovac, I. (2020). *Epistemic Democracy and Political Legitimacy*. Cham: Palgrave Macmillan.
18. Cerovac, I. (2022). *John Stuart Mill and Epistemic Democracy*. Lanham (MA): Lexington Books.
19. Consentino, G. (2020). *Social Media and the Post-Truth World Order: The Global Dynamics of Disinformation*. Švicarska: Palgrave Pivot.
20. De Blasis, M. C. 2019. Critical Thinking and Capability Approach to Face a Digital Oriented Future. *1st International Conference of the Journal Scuola Democratica "EDUCATION AND POST DEMOCRACY"*, 6.-8. lipnja 2019. Cagliari, Dostupno na: <https://www.scuolademocratica-conference.net/wp-content/uploads/2019/11/1st-SD-Conf.-Proceedings-Vol.-2-1.pdf> [Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
21. *Dictionary.com* (2016a). [online] Dostupno na: <https://www.dictionary.com/browse/post-truth> [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]
22. *Dictionary.com* (2016b). [online] Dostupno na: <https://www.dictionary.com/browse/bot> [Posjećeno: 10. kolovoza 2022.]
23. Domonoske, C. (2019). *Students Have 'Dismaying' Inability To Tell Fake News From Real, Study Finds*. [online] Npr.org. Dostupno na:

- <https://www.npr.org/sections/thetwo-way/2016/11/23/503129818/study-finds-students-have-dismaying-inability-to-tell-fake-news-from-real>. [Posjećeno: 15 srpnja 2022.]
24. Doyle, B. (2022). *TikTok Statistics - Everything You Need to Know*. [online] Wallaroo Media. Dostupno na: <https://wallaroomedia.com/blog/social-media/tiktok-statistics/>. [Posjećeno: 17. rujna 2022.]
25. Ecker, U.K.H., Lewandowsky, S., Cook, J., Schmid, P., Fazio, L.K., Brashier, N., Kendeou, P., Vraga, E.K. i Amazeen, M.A. (2022). The psychological drivers of misinformation belief and its resistance to correction. *Nature Reviews Psychology*, [online] 1(1), [online] pp.13–29. doi:10.1038/s44159-021-00006-y.[Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
26. Eddy, M. and Scott, M. (2017). Delete Hate Speech or Pay Up, Germany Tells Social Media Companies. *The New York Times*. [online]. Dostupno na: <https://www.nytimes.com/2017/06/30/business/germany-facebook-google-twitter.html>. [Posjećeno: 20. listopada 2022].
27. Estlund, D.M. (2008). *Democratic authority : a philosophical framework*. Princeton, Nj: Princeton University Press.
28. Farkas, J. and Schou, J. (2019). *Post-Truth, Fake News and Democracy; Mapping the Politics of Falsehood*. [online] ResearchGate. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/335379516_PostTruth_Fake_News_and_Democracy_Mapping_the_Politics_of_Falsehood [Posjećeno: 20. listopada 2022].
29. Ferretti, M.P. (2022). Fake News and the Responsibilities of Citizens in advance. *Social Theory and Practice*. [online] doi:10.5840/soctheorpract2022726166.[Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
30. Fox, S. i Duggan, M. (2013). *Health Online 2013*. [online] Pew Research Center: Internet, Science & Tech. Dostupno na : <https://www.pewresearch.org/internet/2013/01/15/health-online-2013/> [Posjećeno:18. listopada 2022.].
31. Gelfert, A. (2021.) What is fake news? U: Hannon, M. i de Ridder, J. (ur.) *The Routledge Handbook of Political Epistemology*. London: Routledge, str. 171-180.
32. Grewal, I., Lewis, J., Flynn, T., Brown, J., Bond, J. and Coast, J. (2006). Developing attributes for a generic quality of life measure for older people: Preferences or capabilities? *Social Science & Medicine*, 62(8), pp.1891–1901. doi:10.1016/j.socscimed.2005.08.023. [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]

33. Guess, A., Nagler, J. i Tucker, J. (2019). Less than you think: Prevalence and predictors of fake news dissemination on Facebook. *Science Advances*, [online] 5(1), pp.1–8. doi:10.1126/sciadv.aau4586.[Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
34. Gusmanson.nl (n.d.). *Go Viral!* [online] Go viral! Available at: <https://www.goviralgame.com/en>. [Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
35. Habgood-Coote, J. (2018). Stop talking about fake news! *Inquiry*, 62(9-10), pp.1–33. doi:10.1080/0020174x.2018.1508363.
36. HALMED. (2022). *Upozorenje o proizvodu Miracle Mineral Solution - Novosti / Novosti i edukacije HALMED*. [online] Dostupno na: <https://www.halmed.hr/Novosti-i-edukacije/Novosti/2010/Upozorenje-o-proizvodu-Miracle-Mineral-Solution/447> [Posjećeno: 15. srpnja 2022.]
37. Hardin, R. (2014). *How Do You Know? The Economics of Ordinary Knowledge*. Princeton (NJ): Princeton University Press.
38. Helm, R.K. i Nasu, H. (2021). Regulatory Responses to ‘Fake News’ and Freedom of Expression: Normative and Empirical Evaluation. *Human Rights Law Review*, [online] 21(2), str. 302–328. doi:10.1093/hrlr/ngaa060. [Posjećeno: 10. listopada 2022]
39. Hotzer P.J. (2019). *4 European countries lose measles-free status; US on the brink*. [online] Dostupno na: <https://www.healio.com/news/infectious-disease/20190829/4-european-countries-lose-measlesfree-status-us-on-the-brink> [Posjećeno: 5. kolovoza 2022].
40. Index.hr. (2000). *Facebook obrisao grupu antivakserice koja promovira liječenje autizma izbjeljivačem*. [online] Dostupno na: <https://www.index.hr/vijesti/clanak/facebook-obrisao-grupu-antivakserice-koja-promovira-lijecenje-autizma-izbjeljivacem/2237608.aspx> [Posjećeno: 7. kolovoza 2022.]
41. Ira Bruce Gaultney, Sherron, T. i Boden, C. (2022). *Political polarization, misinformation, and media literacy*. [online] DigitalCommons@URI. Dostupno na: <https://digitalcommons.uri.edu/jmle/vol14/iss1/5/> [Posjećeno: 15. rujna 2022].
42. Johnson, S.B., Parsons, M., Dorff, T., Moran, M.S., Ward, J.H., Cohen, S.A., Akerley, W., Bauman, J., Hubbard, J., Spratt, D.E., Bylund, C.L., Swire-Thompson, B., Onega, T., Scherer, L.D., Tward, J. and Fagerlin, A. (2021). Cancer Misinformation and Harmful Information on Facebook and Other Social Media: A Brief Report. *JNCI: Journal of the National Cancer Institute*, [online] 114(7), pp.1036–1039. doi:10.1093/jnci/djab141. [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]

43. Journal of Human Development. (2022). *The Capability Approach: a theoretical survey*. [online] Dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/146498805200034266> [Posjećeno:20. listopada 2022.].
44. Kearns, C.E., Schmidt, L.A. i Glantz, S.A. (2016). Sugar Industry and Coronary Heart Disease Research. *JAMA Internal Medicine*, [online] 176(11), doi:10.1001/jamainternmed.2016.5394. [Posjećeno:12. rujna 2022].
45. Kemp, S. (2022). *The Latest Facebook Stats: Everything You Need to Know*. [online] DataReportal – Global Digital Insights. Dostupno na: <https://datareportal.com/essentialfacebookstats#:~:text=Number%20of%20Facebook%20users%20in>. [Posjećeno: 15. rujna.2022]
46. Kiri Gunn, H. (2021.) Filter bubbles, echo chambers, online communities: Hannon, M. i de Ridder, J. (ur.) *The Routledge Handbook of Political Epistemology*. London: Routledge, str. 192-202.
47. Kovach, B. i Rosenstiel, T. (2007). *The elements of journalism : what newspeople should know and the public should expect*. New York, N.Y.: Three Rivers.
48. Kragić B. (2021). Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, [online] Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14909>. [Posjećeno: 8. kolovoza 2022].
49. Lesinger, G. (2021). Infodemija ili prekomjerna količina netočnih informacija objavljenih o pandemiji virusa COVID-19', *South Eastern European Journal of Communication*, 3(1), str. 17-27. Dostupno na: <https://doi.org/10.47960/2712-0457.2021.1.2.17> [Posjećeno: 10. prosinca 2022].
50. Lokot, T. i Diakopoulos, N. (2015). News Bots. *Digital Journalism*, [online] 4(6), pp.682–699. doi:10.1080/21670811.2015.1081822.[Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
51. Maertens, R., Roozenbeek, J., Basol, M. and van der Linden, S. (2020). Long-term effectiveness of inoculation against misinformation: Three longitudinal experiments. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, [online] 27(1). doi:10.1037/xap0000315.[Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
52. Martini, S. i Torcal, M. (2016). Trust across political conflicts: Evidence from a survey experiment in divided societies. *Party Politics*, [online] 25(2), pp.126–139. doi:10.1177/1354068816685933. [Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
53. McIntyre, L.C. (2018). *Post-Truth*. Cambridge, MA: Mit Press.

54. Mill, J.S. (1977). On Liberty., Collected Works of John Stuart Mill, Vol. 18, ur: John M. Robsona, 213-310. Toronto: University of Toronto Press.
55. Mitchell, A., Jurkowitz, M., J. Baxter Oliphant i Shearer, E. (2020). *Americans Who Mainly Get Their News on Social Media Are Less Engaged, Less Knowledgeable*. [online] Pew Research Center's Journalism Project. Dostupno na: <https://www.pewresearch.org/journalism/2020/07/30/americans-who-mainly-get-their-news-on-social-media-are-less-engaged-less-knowledgeable/> [Posjećeno:17. rujna 2022.].
56. Morgan, S. (2018) Fake news, disinformation, manipulation and online tactics to undermine democracy, *Journal of Cyber Policy*, 3:1, 39-43 [online] Dostupno na: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23738871.2018.1462395> [Posjećeno: 10. kolovoza 2022.].
57. Nenadić I. i Vučković M.,. (2021). *Razlike između dezinformacija, misinformacija i malformacija - Medijska pismenost*. [online] Dostupno na: <https://www.medijskapismenost.hr/razlike-između-dezinformacija-misinformacija-i-malinformacija/> [Posjećeno:12. rujna 2022].
58. Nguyen, C.T. (2020). *Echo chambers and epistemic bubbles*. [online] Philarchive.org. Dostupno na: <https://philarchive.org/rec/NGUECA> [Posjećeno: 9. listopada 2022.].
59. Nussbaum M.C. (2011). *Creating capabilities : the human development approach*. Cambridge, Mass.: Belknap Press Of Harvard Univ. Press.
60. Nussbaum, M. (2000). *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. London: Cambridge University Press.
61. Nussbaum, M. (2003). CAPABILITIES AS FUNDAMENTAL ENTITLEMENTS: SEN AND SOCIAL JUSTICE. *Feminist Economics*, 9(2-3), pp.33–59. doi:10.1080/1354570022000077926. [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]
62. Olan, F., Jayawickrama, U., Arakpogun, E.O., Suklan, J. and Liu, S. (2022). Fake news on Social Media: the Impact on Society. *Information Systems Frontiers*, [online] pp.1–16. doi:10.1007/s10796-022-10242-z.[Posjećeno: 20. listopada 2022].
63. Osmundsen, M., Bor, A., Vahlstrup, P.B., Bechmann, A. and Petersen, M.B. (2021a). Partisan Polarization Is the Primary Psychological Motivation behind Political Fake News Sharing on Twitter. *American Political Science Review*, [online] 115(3), pp.1–17. doi:10.1017/s0003055421000290. [Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
64. Osmundsen, M., Michael Bang Petersen and Bor, A. (2021b). *How partisan polarization drives the spread of fake news*. [online] Brookings. Dostupno na:

- <https://www.brookings.edu/techstream/how-partisan-polarization-drives-the-spread-of-fake-news/> [Posjećeno: 10. prosinca 2022].
65. Pariser, E. (2014). *The filter bubble : how the new personalized web is changing what we read and how we think*. New York: Penguin Books.
66. Pennycook, G., Bear, A., Collins, E.T. and Rand, D.G. (2020). The Implied Truth Effect: Attaching Warnings to a Subset of Fake News Headlines Increases Perceived Accuracy of Headlines Without Warnings. *Management Science*, 66(11). doi:10.1287/mnsc.2019.3478.
67. Press, A. (2020). *Cyborgs, Trolls and Bots: A Guide to Online Misinformation*. [online] VOA. Dostupno na: <https://www.voanews.com/a/silicon-valley-technology-cyborgs-trolls-and-bots-guide-online-misinformation/6183912.html> [Posjećeno:5. kolovoza 2022.].
68. Pulido, C.M., Ruiz-Eugenio, L., Redondo-Sama, G. i Villarejo-Carballido, B. (2020). A New Application of Social Impact in Social Media for Overcoming Fake News in Health. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, [online] 17(7), p.2430. doi:10.3390/ijerph17072430.[Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
69. Radanović, B. i Konjović M. (2020). Zašto trebamo razgovarati o sposobnostima, U: Radanović, B. i Konjović M. (ur). *Blagostanje, razvoj i društvena pravda: uvod i pristup zasnovan na sposobnostima*, Novi Sad: Akademska knjiga Novi Sad, Institut za filozofiju i društvenu teoriju. str. 7-23
70. Rapp, D.N. (2016). The Consequences of Reading Inaccurate Information. *Current Directions in Psychological Science*, [online] 25(4), pp.281–285. doi:10.1177/0963721416649347. [Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
71. Rapp, D.N. (2016). The Consequences of Reading Inaccurate Information. *Current Directions in Psychological Science*, [online] 25(4), pp.281–285. doi:10.1177/0963721416649347. [Posjećeno: 2. kolovoza 2022.]
72. Rawls, J. (2009). A Theory of Justice. doi:10.2307/j.ctvjf9z6v. [Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
73. Raz, J. (1986). *The Morality of Freedom*. Oxford University Press: Oxford University Press.
74. Rini, R. (2017) *Fake News and Partisan Epistemology*, Kennedy Institute of Ethics Journal, 27, [online] Dostupno na: <https://kiej.georgetown.edu/fake-news-partisan-epistemology/> [Posjećeno: 25. kolovoza 2022.].

75. Robeyns, I. (2005). The Capability Approach: a theoretical survey. *Journal of Human Development*, [online] 6(1). doi:10.1080/146498805200034266. [Posjećeno: 18. srpnja 2022.]
76. Robeyns, I. (2017.) *Wellbeing, Freedom and Social Justice: The Capability Approach Re-Examined*. Cambridge., UK: Open Book Publishers.
77. Robinson, S. i Deshano, C. (2011). CITIZEN JOURNALISTS AND THEIR THIRD PLACES. *Journalism Studies*, 12(5), pp.642–657. doi:10.1080/1461670x.2011.557559. [Posjećeno: 15. rujna.2022]
78. Romer, D. and Jamieson, K.H. (2020). Conspiracy theories as barriers to controlling the spread of COVID-19 in the U.S. *Social Science & Medicine*, [online] 263, p.113356. doi:10.1016/j.socscimed.2020.113356. [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]
79. Royal Society Open Science. (2020). *Susceptibility to misinformation about COVID-19 around the world | Royal Society Open Science*. [online] Dostupno na: <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsos.201199> [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]
80. Scutti, S. (2019). *New York City declares a public health emergency amid Brooklyn measles outbreak*. [online] CNN. Dostupno na: <https://edition.cnn.com/2019/04/09/health/measles-new-york-emergencybn/index.html>. [Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
81. Sen, A. (2009). *Inequality reexamined*. Oxford: Oxford University Press.
82. Sen, A.(2008). The economics of happiness and capability. U: L. Bruni, F. Comim & M. Pugno (ur:), *Capability and Happiness*. New York: Oxford University Press.
83. Shoemaker, P.J. i Reese, S.D. (2013). *Mediating the Message in the 21st Century : a Media Sociology Perspective*. Hoboken: Taylor and Francis.
84. Sommariva, S., Vamos, C., Mantzarlis, A., Đào, L.U.-L. i Martinez Tyson, D. (2018). Spreading the (Fake) News: Exploring Health Messages on Social Media and the Implications for Health Professionals Using a Case Study. [online] *American Journal of Health Education*, 49(4), pp.246–255. doi:10.1080/19325037.2018.1473178. [Posjećeno: 11. rujna.2022]
85. Swire-Thompson, B. and Lazer, D. (2020). Public Health and Online Misinformation: Challenges and Recommendations. *Annual Review of Public Health*, [online] 41(1), pp.433–451. doi:10.1146/annurev-publhealth-040119-094127. [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]

86. Talisse, R.B. (2009). Democracy and Moral Conflict. [online] doi:10.1017/cbo9780511635281. [Posjećeno: 30. srpnja 2022.]
87. Tandoc, E., Zheng Wei Lim i Ling, R. (2017). *Defining Fake News: A typology of scholarly definitions*. [online] ResearchGate. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/319383049_Defining_Fake_News_A_typology_of_scholarly_definitions [Posjećeno: 12. rujna.2022]
88. Tandoc, E.C. i Vos, T.P. (2015). THE JOURNALIST IS MARKETING THE NEWS. *Journalism Practice*, [online] 10(8), pp.950–966. doi:10.1080/17512786.2015.1087811.[Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
89. Team, M.A., WSR (2022). *Instagram Statistics 2022: Interesting Stats, User Demographics & Facts*. [online] Website Rating. Dostupno na: <https://www.websiterating.com/research/instagram-statistics/#:~:text=Key%20takeaways%3A> [Posjećeno: 20.kolovoza 2022]
90. Treharne, T. (2020). *Defining and detecting fake news in health and medicine reporting - Trevor Treharne, Andrew Papanikitas, 2020*. [online] Journal of the Royal Society of Medicine. Dostupno na: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0141076820907062> [Posjećeno: 11. rujna.2022]
91. Treharne, T. i Papanikitas, A. (2020). Defining and detecting fake news in health and medicine reporting. *Journal of the Royal Society of Medicine*, [online] 113(8), pp.302–305. doi:10.1177/0141076820907062.[Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
92. Vanacore, R. (2021). *Sensationalism in Media*. [online] Rit.edu. Dostupno na: <https://reporter.rit.edu/news/sensationalism-media> [Posjećeno: 20. listopada 2022].
93. Vargesson, N. (2009). Thalidomide-induced limb defects: resolving a 50-year-old puzzle. *BioEssays*, [online] 31(12), pp.1327–1336. doi:10.1002/bies.200900103. [11. rujna 2022]
94. Vargesson, N. (2015). Thalidomide- induced teratogenesis: History and mechanisms. *Birth Defects Research Part C: Embryo Today: Reviews*, [online] 105(2), str. .140–156. doi:10.1002/bdrc.21096. [Posjećeno: 11. rujna.2022]
95. Vosoughi, S., Roy, D. i Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, [online] 359(6380), str. 1146–1151. doi:10.1126/science.aap9559. [Posjećeno:10. kolovoza 2022]

96. Waisbord, S. (2020). Fake health news in the new regime of truth and (mis)information. *Revista Eletrônica de Comunicação, Informação e Inovação em Saúde*, 14(1). doi:10.29397/reciis.v14i1.1953. [Posjećeno:19. listopada 2022.]
97. Wakefield, A., Murch, S., Anthony, A., Linnell, J., Casson, D., Malik, M., Berelowitz, M., Dhillon, A., Thomson, M., Harvey, P., Valentine, A., Davies, S. and Walker-Smith, J. (1998). RETRACTED: Ileal-lymphoid-nodular hyperplasia, non-specific colitis, and pervasive developmental disorder in children. *The Lancet*, [online] 351(9103), pp.637–641. doi:10.1016/s0140-6736(97)11096-0.[Posjećeno: 19. srpnja 2022.]
98. Warner, D. i Procaccino, J.D. (2004). Toward wellness: Women seeking health information. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, [online] 55(8), str. 709–730. doi:10.1002/asi.20016. [22. studenoga 2022.]
99. Wineburg, S., McGrew, S., Breakstone, J. i Ortega, T. (2016) *Evaluating Information: The Cornerstone of Civic Online Reasoning*. [online]. Dostupno na: <http://purl.stanford.edu/fv751yt5934> [Posjećeno: 22. srpnja 2022.]
100. World Health Organization (2021). *Infodemic*. [online] www.who.int. Dostupno na: https://www.who.int/health-topics/infodemic#tab=tab_1. [Posjećeno: 5. kolovoza 2022.]
101. Young, Z. (2018). *French Parliament passes law against 'fake news'*. [online] POLITICO. Dostupno na: <https://www.politico.eu/article/french-parliament-passes-law-against-fake-news/> [Posjećeno: 10. prosinca 2022].